

ENIGE AANDUIDINGEN OMTRENT DE
BEVOLKINGSONTWIKKELING VAN DE 17E TOT HET
EINDE VAN DE 18E EEUW IN HET GEBIED VAN DE
HUIDIGE PROVINCIE NEDERLANDS LIMBURG

door

DRS. J. F. R. PHILIPS

Het zal zonder nader betoog duidelijk zijn, dat de kennis van de bevolkingsomvang een van de essentiële elementen is om de betekenis van een streek in vergelijking met zijn omringende gewesten vast te stellen en in zijn ontwikkeling te karakteriseren. Het is belangrijk om te weten, of een bevolking stationnair blijft, dan wel in een groeifase verkeert of in aantal afneemt. De grootte van de bevolking vormt tevens een indicatie van de beroepsstructuur en de consumptiegrootte, m.a.w. van de economische vraag- en aanbodfactoren, die daarin worden weerspiegeld. Niet alleen is het van belang om de bevolkingsgrootte te bepalen, maar ook om na te gaan, door welke factoren de bevolking verandert. Een bevolking ondergaat de invloed van geboorte, sterfte, vestiging en vertrek, die elk afzonderlijk een positieve of negatieve inwerking kunnen hebben op haar evolutie. Deze factoren behoren sinds de opkomst van de moderne statistiek tot de primaire kerncijfers, die landelijk en regionaal worden verzameld. Moeilijker is het echter de bevolkingsontwikkeling in de pre-statistische tijd vast te stellen, omdat eerst sinds de 19e eeuw deze cijfers in lange reeksen beschikbaar zijn.

Langzamerhand zijn voor verschillende streken van Nederland bevolkingsstudies gepubliceerd, die langs indirecte weg een verantwoorde schatting hebben gemaakt van de bevolkingsgrootte en van de componenten, die deze bevolkingsontwikkeling verklaren.¹ Door een

¹ We wijzen slechts op enkele baanbrekende werken, zoals: B. H. Slicher van Bath, *Een samenleving onder spanning, Geschiedenis van het platteland in Overijssel*. Assen, 1957.

J. A. Faber, H. K. Roessingh, B. H. Slicher van Bath, A. M. van der Woude en J. H. van Xanten, *Population changes and economic developments in the Netherlands; a historical survey*. A.A.G. Bijdragen, 12, Wageningen, 1965, 47-113.
A. M. van der Woude, *Het Noorderkwartier. Een regionaal historisch onderzoek in*

nauwgezette kritische verzameling van indirecte gegevens en een vernuftige bewerking van deze data is het mogelijk gebleken voor sommige gebieden resultaten te presenteren, die vergelijkbaar zijn met, (soms nog uitvoeriger), in elk geval een aansluiting bieden aan de demografische uitkomsten uit de statistische tijd. Die resultaten werden echter eerst verkregen na een lange, moeizame, tijdrovende en methodisch gecompliceerde weg, omdat de daartoe benodigde gegevens moesten worden ontleend aan bronnen, die oorspronkelijk voor een ander doel werden opgesteld. Eerst bij het begin van de 19e eeuw en praktisch met de invoering van de tienjaarlijkse volkstellingen en de burgerlijke stand begint de moderne bevolkingsstatistiek, die een rechtstreekse kennis verschaft van het demografisch patroon.

Omtrent het bevolkingsverloop van de 17e tot en met de 18e eeuw in de territoria ten oosten en ten westen van de Maas is nog nauwelijks iets bekend, tenzij uit enkele fragmentarische resultaten in een aantal lokale monografieën. Dit netelige studieterrein is nog niet systematisch bestudeerd, hoewel thans pogingen in deze richting worden ondernomen.² Het is overigens begrijpelijk, dat menigeen voor deze opgave is teruggeschrokken, omdat nu eenmaal het grondgebied van de huidige provincie Limburg tijdens het Ancien Régime over zoveel politieke gebieden met afwijkende bestuursstructuren was opgedeeld, dat voor een dergelijke historische studie talrijke problemen opduiken. Het demografisch materiaal dient uit zoveel verschillende binnen- en buitenlandse archieven te worden opgedolven, dat zulk een project in feite de mogelijkheid van een individuele onderzoeker te boven gaat.

Dit artikel gaat niet zover en dient slechts als inleiding; het beoogt door het traceren van enige lijnen in de bevolkingsevolutie verder archief- en bronnenonderzoek aan te moedigen. Voorlopig kan nog van niet veel meer sprake zijn dan van een pogen om door middel

de demografische en economische geschiedenis van westelijk Nederland van de late middeleeuwen tot het begin van de 19e eeuw. A.A.G. Bijdragen, 16, Wageningen 1972, 3dl.

J. A. Faber, *Drie eeuwen Friesland. Economische en sociale ontwikkelingen van 1500 tot 1800.* A.A.G. Bijdragen, 17, Wageningen, 1972, 2dl.

² Een loffelijke uitzondering vormt de monografie van E. Roebroek, *Het Land van Montfort. Een agrarische samenleving in een grensgebied, 1647-1820.* Assen, 1967.

J. L. Saes, *Enkele aspecten van een gezinsreconstructie in een Noord-Limburgse gemeente; een variant op de methode Henry*, in Mededelingenblad, 36, september 1969, orgaan van de Nederlandse Vereniging tot beoefening van de sociale geschiedenis, Amsterdam, 1969, 3-11.

van enige momentopnamen de bevolkingsgrootte op verschillende tijdstippen te schatten. Een dergelijke raming is niet van belang ontbloom, omdat deze uitgangspunt vormt voor nadere studies over de bevolkingsverdeling en -ontwikkeling. We dienen in de eerste plaats een indruk te hebben over het absolute bevolkingsgetal, vooraleer kan worden ingegaan op dieper liggende verschijnselen als de leeftijdsverdeling, de geslachtsverhouding, de dichtheid en de sociale samenstelling van de bevolking. Ook vormt de bevolkingsomvang een noodzakelijk gegeven om het effect van het geboorte- en sterftcijfer te kunnen bepalen en om uit de vergelijking van het saldo van de natuurlijke groei met de feitelijke toe- of afnemning van de bevolking tot een positief of negatief migratiesaldo te kunnen besluiten. De hier genoemde demografische deeltcijfers kunnen eerst door een schatting van het absolute bevolkingsaantal op hun betekenis getoetst worden, terwijl anderzijds uit deze deelelementen een korrektie kan worden aangebracht op deze voorlopige schattingen van de bevolkingsgrootte.

We hebben in het volgende praktisch geen gebruik gemaakt van oudere volkstellingen, die een direkte aanwijzing zouden kunnen geven over de bevolkingsgrootte van de 16e tot de 18e eeuw. Het is niet onmogelijk, dat in de gebieden, die vielen onder de Republiek, zowel als in de streken die ressorteerden onder de Oostenrijkse Nederlanden, bij algemene tellingen ook het inwonertal van plaatsen, gelegen in de huidige provincie Limburg, is geteld.³ Maar tot nu toe is van deze tellingen voor Limburg weinig bekend, behoudens in enkele incidentele gevallen, waarbij de situatie plaats voor plaats sterk verschillend is. Ditzelfde geldt voor de Luikse en Gulikse gebieden, waarover eveneens slechts fragmentarische sporen van tellingen bekend zijn. Over het gebied van het tegenwoordige Noord-Limburg, dat onder Pruisisch bestuur stond, is veel meer statistisch materiaal verzameld, dat eerlang zal worden gepubliceerd en waarop wij thans niet willen vooruit lopen.⁴

Als einddata van deze bevolkingsraming zijn genomen de jaren 1795, c.q. 1798/'99, vanaf welke tijd meer exactere tellingen beschikbaar komen.⁵ De volkstellingen uit de Franse Tijd beschouwen wij

³ Op de aard en de problemen van deze volkstellingen en andere nominatieve opgaven komen we nog terug (p. 36 e.v.).

⁴ Een uitgebreide historisch-demografische studie is thans in voorbereiding voor een groot gebied van Noord-Limburg. Zie J. L. Saes, *Enkele aspecten*, a.w.

als het begin van de statistische periode voor wat betreft de demografie van Limburg. Voor alle daaraan voorafgaande gegevens zal derhalve aansluiting gezocht worden met deze nauwkeuriger uitkomsten, die tevens als correctie kunnen dienen.

Het communicantencijfer

Aangezien weinig of geen directe tellingen voorhanden waren, hebben we in eerste instantie geprobeerd het bevolkingsverloop te achterhalen door het verzamelen en interpreteren van de vele communicantencijfers, die van de katholieke parochies in dit gebied bekend zijn, aangevuld met andere zijdelingse gegevens, die uit verschillende lokaalhistorische studies zijn geput. Door deze diverse fragmenten tot een algemener beeld samen te voegen, konden de demografische contouren enigszins gereconstrueerd worden, maar het blijven overigens betwistbare resultaten, waarvan de waarde sterk afhangt van de aard van dit bronnenmateriaal en van de omrekening van de communicanten tot aantallen inwoners.

Drie voordelen pleiten er voor om in dit geval het communicantencijfer te gebruiken. Op de eerste plaats zijn deze gemakkelijk te achterhalen, want zowel voor het bisdom Roermond als voor Luik zijn ze vrijwel alle gepubliceerd. Het tweede voordeel is, dat van deze communicantencijfers een grote reeks kon worden opgesteld over een veel langere tijdsperiode dan waarop andere bronnen betrekking hebben. Maar het belangrijkste voordeel ligt in deze vrijwel homogeen katholieke streek in het feit, dat zonder de cijfers van andere confessies precies te kennen een omrekening tot het aantal inwoners kan plaats vinden.

Maar veel nadelen staan daar tegenover. Het is bekend, dat de pastoors hun communicanten slechts benaderend opgaven, meestal in ronde cijfers en zonder nauwkeurige omschrijving, wat in dit aantal was begrepen. Daarom rijst als eerste de vraag, wat we onder het begrip communicanten hebben te verstaan. Het betreft in het algemeen die katholieke gedoopten, die hun eerste communie hadden gedaan en volgens de kerkelijke wet verplicht waren met Pasen hun Paasplicht te vervullen. Bij deze omschrijving kunnen twee problemen rijzen.

⁵ J. F. R. Philips, *Limburgse bevolkingscijfers uit de eerste helft van de 19e eeuw*, in *Studies over sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, VIII, 1963, 126-134.

In de eerste plaats stelt zich de vraag, of het begrip communicanten betrekking heeft op de totale groep katholieken, die hun communie hadden gedaan dan wel op de groep, die hun Paasplicht vervulden. Gelukkig blijkt dit een meer theoretisch dan praktisch probleem. In het bisdom Luik — zelfs in een grootstad als Luik zelf — waren de parochianen, die met Pasen niet aan hun Paasplicht voldeden, op de vingers van één hand te tellen. De aartsdiakonale visitaties van 1645 en 1726 bevestigen, dat dit aantal een te verwaarlozen minderheid is.⁶ Ook in Vlaanderen voldeed nagenoeg de gehele bevolking, d.w.z. de communicanten, aan hun Paasplicht.^{6a} In het bisdom Roermond werd door de pastoors een schatting gemaakt van het aantal communicanten, die hun Paasplicht vervulden, maar het cijfer stemt vrijwel overeen met het aantal 'volwassen' parochianen.⁷ De niet-praktiserende waren daarin niet begrepen, noch de 'heretici', d.w.z. de zogenaamde kettters, aanhangers van andere godsdiensten. Maar omdat de paschantie bijna algemeen was, komt dit cijfer nagenoeg overeen met de katholieken, die gerechtigd waren tot de Heilige Tafel te naderen, wat door de afgeronde cijfers nog eens wordt onderstreept.

Een tweede en ingewikkelder kwestie betreft de leeftijd, waarop men de eerste communie doet. Het is belangrijk dit te weten, omdat deze leeftijd van invloed is op de omrekeningscoëfficiënt om uit het aantal communicanten het bevolkingsgetal te kunnen afleiden. R. Mols⁸ heeft twintig jaar geleden deze kwestie voor het eerst aan de orde gesteld. Uit de sindsdien gevolgde discussies is gebleken, dat hiervoor geen uniforme maatstaven zijn te geven, maar dat dit van streek tot

⁶ E. Hélin, *La démographie de Liège au XVIIe et XVIIIe siècles*. Bruxelles, 1963, 71.

^{6a} M. Cloet, *De leeftijdsgrens tussen communicanten en niet-communicanten in de XVIIe en XVIIIe eeuw*, in *De Leiegouw*, deel VIII, 1966, 451-471 en idem, *Het kerkelijk leven in een landelijke dekenij van Vlaanderen tijdens de XVIIe eeuw*. Tielt van 1609 tot 1700. Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis, publikatie nr. 13, Leuven, Gent, 1968, 81-82 en 310-311.

⁷ Jos Habets, *Geschiedenis van het tegenwoordige bisdom Roermond en van de bisdommen, die het in deze gewesten zijn voorafgegaan*, 3 dl., dl. 4 voortgezet door W. Goossens, Roermond, 1875-1892.

De bisschoppelijke visitaties waren mede bedoeld om de betrouwbaarheid van de parochiële opgaven te controleren zowel uit een oogpunt van de kerkelijke administratie en financiën als uit het oogpunt van de naleving van de kerkelijke wetten inzake de Paasplicht.

⁸ R. Mols, *Introduction à la démographie historique des villes d'Europe du XIVe au XVIIIe siècle*, dl 1, Gembloux, 1954, 232-237.

streek moet worden vastgesteld. Bij het concilie van Trente was niet aangegeven, op welke leeftijd de kinderen verplicht waren voor het eerst te communiceren. De meeste schrijvers over historische demografie hebben aangenomen, dat dit meestal op twaalf- of dertien-jarige leeftijd gebeurde en dat vanaf die leeftijd de kinderen tot de communicanten gerekend moesten worden. M. Cloet⁹ heeft aangetoond, dat die leeftijd in de 17e eeuw veeleer veertien à vijftien jaar was en in Vlaanderen vaak ook zestien jaar. Toen op het einde van de 17e eeuw het gebruik in zwang kwam om de eerste communie met een zekere plechtigheid in groepsverband te ontvangen, schijnt ook de leeftijds grens verlaagd te zijn.

In het bisdom Luik was eveneens geen vaste leeftijd voor de eerste communie vastgesteld. Hélin¹⁰ heeft voor Luik daarom een gemiddelde leeftijd berekend, die lag rond 13½ jaar. Voor het bisdom Roermond zijn we er niet in geslaagd een aanduiding te vinden omtrent de leeftijd van de eerste communie. Hoewel de mogelijkheid niet is uitgesloten, dat in de 17e eeuw ook daar de kinderen iets ouder waren, als ze voor het eerst te communie gingen, wijst nog niets in deze richting. Roebroeck¹¹ is van mening, dat in de Roerstreek de kinderen in de 17e en 18e eeuw de communie deden op een leeftijd van ongeveer 12 jaar. In dit bisdom zou dan de gemiddelde leeftijd nog een jaar lager liggen dan in het bisdom Luik. Mols neemt voor de Zuidelijke Nederlanden aan, dat de leeftijd in de regel lag tussen 13 en 14 jaar.¹²

Niet alleen de leeftijd heeft invloed op de omrekening, maar de grootte van de groep non-communicanten hangt ook af van de totale leeftijdsopbouw van de bevolking. In economisch moeilijke jaren, als er veel emigratie plaats heeft met name van jeugdige alleenstaanden en jonge gezinnen, wordt de leeftijds pyramide in de produktieve leeftijdsgroep smaller en stijgt bijgevolg het aandeel van de jeugdigen en de ouderen. Een voorbeeld hiervan levert de parochie Geulle,¹³ waar het aantal non-communicanten opliep tot 31% van de totale

⁹ M. Cloet, *Het kerkelijk leven*, a.w., 81-82, 310-311.

¹⁰ E. Hélin, *La démographie de Liège*, a.w., 74.

¹¹ E. Roebroeck, *Het Land van Montfort*, a.w., 49-50.

¹² R. Mols, *Introduction*, a.w., 232-237.

¹³ *Catalogus domorum, familiarum et personarum parochiae de Geulle*, (opgemaakt naar de situatie per 1 januari 1788). Kerkarchief Geulle (fotocopie Soc. Hist. Centrum).

bevolking. Het omgekeerde verschijnsel zien we in die parochies, waar veel immigratie plaats had van voornamelijk jonge mensen, .bv. door de grote vraag in de steden naar jeugdige arbeidskrachten en dienstboden. Daar kon het aantal communicanten tot 75 à 80% van de totale bevolking stijgen. Uit de studie van Hélin over Luik¹⁴ blijken duidelijk de verschillen tussen de parochies met een vertrekoverschot of een vestigingssaldo. Om de bevolkingsgrootte te berekenen gaat hij in de stadsparochies uit van een maximum- en een minimum-aandeel van de communicanten, dat ligt tussen 65% en 82% van de totale bevolking. Voor het platteland schat hij deze uiterste waarden lager, namelijk tussen 65% en 75% van de bevolking.¹⁵

Mols¹⁶ schat het aandeel van de communicanten op het platteland op meer dan 70% van de bevolking. Cloet komt voor het (landelijk) dekenaat Tielt op grond van de daar gebruikelijke hogere leeftijd, waarop de kinderen de eerste communie deden, voor de 17e eeuw tot een omrekeningscoëfficiënt van 60% en voor de 18e eeuw op 2/3 van de totale bevolking.¹⁷ Van der Woude schat het aandeel van de communicanten op het Noord-Hollandse platteland op 65% en in de grotere plaatsen op 67% van de bevolking.¹⁸ Roebroeck komt nog tot een lager cijfer en stelt het aantal communicanten in de Roerstreek op 2/3 van het aantal katholieken (=inwoners).¹⁹

De genoemde verschillen bij deze auteurs kunnen mede samenhangen met het hogere of lagere geboortecijfer in de streek, die zij bestudeerden, wat immers een hogere of lagere omrekeningscoëfficiënt tot gevolg heeft. Dit is mogelijk ook een verklaring voor de verschillen tussen de noordelijke en zuidelijke gewesten. In elk geval is duidelijk, dat de omrekening met omzichtigheid dient te gebeuren en dat de berekening van geval tot geval nader gepreciseerd moet worden, waar het demografisch materiaal dat toelaat.

¹⁴ E. Hélin, *La démographie de Liège*, a.w., 74.

¹⁵ De hier genoemde cijfers zijn hoger dan eerder berekende omrekeningscoëfficiënten, maar komen dichter in de buurt van de schattingen van tijdgenoten, die zelf al hebben geprobeerd uit het aantal communicanten de bevolking te berekenen door een kwart er bij op te tellen (d.w.z. het aantal communicanten op 80% van de bevolking te stellen).

E. Hélin, *La démographie de Liège*, passim.

¹⁶ R. Mols, *Introduction*, a.w., 232-237.

¹⁷ M. Cloet, *Het kerkelijk leven*, a.w., 81-82, 310-311.

¹⁸ A. M. van der Woude, *Het Noorderkwartier*, a.w., dl. 1, 85.

¹⁹ E. Roebroeck, *Het Land van Montfort*, a.w., 49-50.

Welke maatstaf geldt voor de bevolkingschatting in de 17e en 18e eeuw?

We zullen ons nu verder beperken tot de communicanten in de parochies van het bisdom Luik en Roermond, die gelegen waren in het gebied van de tegenwoordige provincie Limburg. Het aantal communicanten, ontleend aan de bisschoppelijke kerkvisitaties, zijn voor wat betreft het bisdom Roermond gepubliceerd door Jos Habets in zijn 'Geschiedenis van het tegenwoordige bisdom Roermond en van de bisdommen, die het in deze gewesten zijn vooraf gegaan'. In het eerste deel, p. 596-600, geeft hij cijfers voor de parochies Afferden, Gennep, Heijen, Well en Mook in het midden van de 16e eeuw (circa med. sec. XVI). In deel 1, pag. 393-412, geeft hij cijfers uit het kerkvisitatieregister van 1647 voor de parochies Berg a.d. Maas, Born en Buchten, Broeksittard, Elsloo, Grevenbicht, Holtum, Limbricht en Einighausen, Munstergeleen, Obbicht, Sittard, Stein, Susteren, Urmond en voor Herten, Maasniel en Melick-Herkenbosch. In hetzelfde deel, p. 431-447, geeft hij het aantal communicanten volgens de aartsdiakonale kerkvisitatie van 1658 voor de parochies Bemelen, Berg, Breust (incl. Eijsden, Maarland, Oost en Caestert), Cadier, Epen, Eygelshoven, Eys, Gronsveld met Eckelrade en Rijckholt, Gulpen, Heer, Heugem, Kerkrade, Lemiers, St. Pieter, Simpelveld en Bocholtz, Vaals, Vylen, Wijck en Wylré.

In het derde deel van deze uitgave worden op meerdere plaatsen (p. 168-198, 201-267, 267-283, 284-297 en 374 vv) aantallen communicanten genoemd, nl. voor de parochies Afferden, Arcen, Asselt, Baarlo, Beesel, Belfeld, Bergen, Blerick, Blitterswijk, Broekhuizen, Broekhuizenvorst, Echt, Geysteren, Grubbenvorst, Helden, Horst, Kessel, Leveroy, Linne, Lottum, Maasbracht, Maasbree, Meerlo, Meijel, Middelaar, Montfort, Nederweert, Nieuwstadt, St. Odiliënberg, Oirlo, Roermond, Roosteren, Sevenum, Stevensweert, Swalmen, Swolgen, Velden, Venlo, Venray, Vlodrop, Wanssum, Weert, Well en Wessem in het noorden en Amby, Amstenrade, Beek, Bingelrade, Borg-haren, Brunssum, Bunde, Geleen, Geulle, Heerlen, Hoensbroek, Houthem, Hulsberg, Itteren, Jabeek, Kerkrade, Klimmen, Limmel, Meerssen, Merkelbeek, Nuth, Oirsbeek, Oud-Valkenburg, Schaesberg, Schimmert, Schinnen, Schin op Geul, Schinveld, Sittard, Spaubeek, Valkenburg, Voerendaal en Wijnandsrade in het zuiden. (p. 327-350, 351-373)

Het aantal communicanten van de parochies, die tot het bisdom Luik

behoren, wordt vermeld in: 'Visitaciones Archidiaconales, archidiaconatus Hasbaniae in diocesi Leodiensi, ab anno 1615 ad annum 1763, edidit Gulielmus Simenon, tomes I et II, Leodii, 1939' voor de volgende parochies: Bemelen, Berg, Breust, Cadier, Epen, Eygelshoven, Eys, St. Geertruid, Gulpen, Gronsveld, Heer, Heugem, Kerkrade, Margraten, Mheer, Mesch, Noorbeek, St. Pieter, Simpelveld, Slenaken, Vaals, Vylen, Wahlwiller, Wyck en Wylré.

In tegenstelling tot Habets, die ook gegevens geeft voor de Luikse parochie, zijn hier enkel communicanten uit het Luikse en niet uit het Roermondse diocees vermeld, maar wel uitvoeriger dan Habets die geeft.

Tenslotte zijn communicanten in het landdekenaat Kessel vermeld in een artikel in *De Maasgouw*, 41, jrg. 9, sept. 1921, p. 72 voor de parochies Broekhuizen, Broekhuizenvorst, Lottum, Grubbenvorst, Blerick, Baarlo, Kessel, Helden, Maasbree, Sevenum, Horst, Oirlo, Venray, Geysteren, Wanssum, Blitterswijk, Meerlo en Swolgen.^{19a}

Met behulp van de hier opgegeven communicanten zullen we nu trachten de bevolking te berekenen. In het voorgaande hebben we gezien, dat hiertoe verschillende coëfficiënten worden gehanteerd, die echter niet zonder meer zijn over te nemen. Daarom willen we vooraf enige vergelijkingen trekken, voor zover dat mogelijk is tussen het aantal opgegeven communicanten en het aantal inwoners.

In Zuid-Limburg zien we al direkt grote verschillen. G. H. Franssen²⁰

^{19a} Het aantal communicanten bedroeg in de landdekenaten van het bisdom Roermond in 1708 en 1773:

	1708	1773
Nijmegen	8.677	12.702
Cuyk	8.155	8.993
Valkenburg	—	19.739
Kriekenbeek	13.950	17.073
Erkelenz	4.192	4.405
Gelder	12.630	16.340
Kessel	10.104	10.457
Montfort	9.110	9.658
Weert	6.100	—

N.B. Het aantal protestantse families bedroeg in 1708 ongeveer 1663, in 1773 idem (waarschijnlijk zonder meer overgenomen).

P. Polman O.F.M., *Katholiek Nederland in de 18e eeuw*, III, 1968, 134-148.

²⁰ G. H. Franssen, *Van Semplevlei tot Simpelveld, Geschiedenis van Simpelveld*, 1970.

komt op een percentage communicanten in 1624 te Simpelveld ten opzichte van de totale bevolking van 75%. Grauwels²¹ komt voor St. Pieter in 1768 tot 73%. In Hoensbroek vormden in 1669 de communicanten 63% van het inwonertal.²² In Kerkrade vormden in 1790 de communicanten 2/3 van de bevolking.²³ In Geulle – al eerder genoemd – vormden de communicanten in 1788 69% van de bevolking.²⁴

Dezelfde verschillen vertonen de Noord-Limburgse cijfers. Van een aantal gemeenten in de noordelijke Maasstreek kan een vergelijking worden getrokken tussen het aantal opgegeven communicanten in de overeenkomstige parochies en het inwonertal van deze plaatsen (Meerlo, Wanssum, Broekhuizen, Grubbenvorst, Maasbree, Kessel, Helden, Horst en Sevenum). Het aantal communicanten in deze plaatsen is zeer wisselend ten opzichte van het inwonertal, naar gelang men een vergelijking trekt met een eerder of later tijdstip (tabel 1).

Tabel 1. Vergelijking van het aantal communicanten in 1798 met het inwonertal in 1786 en het aantal katholieken in 1809 in een aantal plaatsen in Noord-Limburg.²⁵

Plaatsen	Aantal inwoners 1786	Aantal katholieken 1809	Aantal communicanten 1798		
			Absoluut	In % van 1786	In % van 1809
Meerlo	782	1.116	500	64	49
Wanssum	369	612	410	(110)	67
Broekhuizen	611	764	470	77	62
Grubbenvorst	861	1.103	660	76	60
Maasbree	2.349	2.803	1.910	81	68
Kessel	792	1.018	610	77	60
Helden	1.643	2.119	1.350	82	64
Horst/Sevenum	3.160	3.947	2.750	87	70
	10.567	13.482	8.660	82	64

²¹ J. Grauwels, *St. Pieter in 1763*, De Maasgouw, Jrg 77, 1958, 174-176.

²² J. M. van de Venne, J. Th. H. de Win en P. M. H. M. Peeters, *Geschiedenis van Hoensbroek*, 1968, 597 e.v.

De gemiddelde grootte van het huishouden was toen 4,48.

²³ Wilhelm Fabricius, *Erläuterungen zum geschichtlichen Atlas der Rheinprovinz*. Zweiter Band, Die Karte von 1789. Bonn, 1898, 18.

²⁴ *Catalogus domorum* . . . de Geulle, 1788, a.w.

²⁵ Het aantal communicanten in 1798 is behalve aan de gepubliceerde kerkvisitatie

Rekening houdende met het groeiverloop van het zielental in deze plaatsen komt het gemiddelde neer op 72⁰/₀ (bij een schatting van het inwonertal in 1798 op 12.089).

Deze enkele cijfers vertonen een grote spreiding met uiterste waarden, die uiteen lopen van 60⁰/₀ tot 75⁰/₀. Het lijkt ons een onbegonnen opgave om voor elke parochie weer een andere omrekeningscoëfficiënt te gaan berekenen, zo dit al mogelijk zou zijn. Nader onderzoek kan leren, hoe groot deze faktor is, maar dan zou het inwonertal al bekend zijn,...quod erat demonstrandum.

In het vervolg is daarom een vaste, maar arbitraire coëfficiënt aangehouden, die uitgaat van de veronderstelling: a) dat de leeftijd van de eerste communie ligt tussen 12½ en 13½ jaar, b) dat de gemiddelde geboortecijfers geen verstorende invloed op die coëfficiënt hebben, en c) dat de migratie een hogere coëfficiënt waarschijnlijk maakt voor de steden dan voor het platteland. Na overweging van deze factoren kozen we voor een omrekeningsfaktor, die voor het platteland op 65⁰/₀ wordt geschat en voor de stad op 67⁰/₀. Hierbij moet onmiddellijk worden aangetekend, dat in feite deze coëfficiënten hoger liggen, omdat uit de communicantencijfers onmiddellijk tot het inwonertal wordt geconcludeerd en we derhalve de niet-katholieken buiten beschouwing lieten, die toch altijd nog 2 à 3⁰/₀ van de bevolking uitmaakten.²⁶

Aangezien de niet-katholieken voornamelijk in de steden woonden, ligt de coëfficiënt voor de grotere plaatsen praktisch rond 70⁰/₀ en die voor het platteland op ruim 66⁰/₀.

Men moet er zich bewust van zijn, dat dit verhoudingsgetal niet meer dan een globale schatting aangeeft, – in overeenstemming trouwens met de weinig nauwkeurige aard van het basisgegeven. Waar moge-

ontleend aan een artikel in De Maasgouw, Jrg 41, nr 9, september 1921, 72 'Communicanten in het landdekeenaat Kessel in 1798'.

Het aantal inwoners in 1786 is ontleend aan de telling van Fabricius, *Erläuterungen zum geschichtlichen Atlas der Rheinprovinz*, a.w., 7-9.

Het aantal katholieken in 1809 is ontleend aan de bijlage van J. A. de Kok OFM, *Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie*, diss. Nijmegen, Assen 1964, 448-461. De telling van 1809 berust op het Rijksarchief te Maastricht, Archief Departement Nederraas, nr 1065; de godsdiensttelling voor het Departement van de Roer spruit voort uit de circumscriptions van het toen net opgerichte bisdom Aken.

²⁶ J. A. de Kok OFM, *Nederland op de breuklijn*, a.w., 101. schat het aantal hervormden in Limburg in het midden van de 17e eeuw op circa 1.500. In de telling van 1809 is de woonplaats van de niet-katholieken aangegeven.

lijk zullen we nog trachten enige korrekties en verificatie aan te brengen. Bovendien kunnen wellicht de grotere aantallen de kleinere foutenmarges uitschakelen. Door eenzelfde reductiefactor toe te passen, zijn foutieve schattingen niet uitgesloten, maar zijn wij wel in staat om de communicantencijfers beter onderling te vergelijken. Indien het aandeel van de communicanten in de 17e eeuw te hoog is geschat, betekent zulks een geringere groei en in een aantal gevallen een grotere achteruitgang van de bevolking. In een dynamische analyse worden de berekeningsfouten enigermate gecorrigeerd. Het is immers niet aan te nemen, dat alle pastoors over een lange periode stelselmatig het aantal communicanten onjuist hebben opgegeven. Wel zullen zij vaker fouten bij het tellen hebben gemaakt en onjuiste definities hebben gebruikt. De een zal de tijdelijk afwezigen wel hebben opgegeven, de ander niet. Wanneer men nu voor een groter gebied gedurende een langere periode de groeicoëfficiënten berekent, dan vallen deze toevallige fouten grotendeels tegen elkaar weg en zal het beeld van de bevolkingsontwikkeling bij nadering juist zijn. Overigens zijn wij van oordeel, dat een onvolledig cijfer met de daarbij passende reserve de voorkeur verdient boven het verwaarlozen van alle kwantitatieve pogingen, omdat die aanvechtbare resultaten tot gevolg zouden kunnen hebben.

De uitkomsten van onze berekeningen zullen we thans samenvatten voor Noord- en Zuid-Limburg afzonderlijk met een onderscheid telkens voor de steden en het platteland.

De bevolking van het huidige Noord-Limburg

Als we uitgaan van de volkstellingen in de Franse Tijd als meest nauwkeurige bevolkingsopgave en daarmee vergelijken de bevolking van deze streek in het midden van de 17e eeuw (d.w.z. het tot inwoners omgerekende cijfer van de communicanten van die parochies, die met de latere gemeenten samenvallen), dan is een eerste globale vergelijking van de bevolkingssituatie in dit gebied mogelijk. Maar in deze vergelijking moeten noodgedwongen veel plaatsen uitvallen, omdat van die gemeenten geen of onvoldoende cijfers over de communicanten aanwezig waren of omdat wegens de merkwaardige uitkomsten aarzeling bestond omtrent de waarde van het communicantencijfer. Buiten beschouwing bleven de plaatsen Mook, Gennep, Ottersum, Bergen, Arcen en Velden, gelegen in het noorden van Limburg, en een groot aantal plaatsen rond Roermond, zoals Posterholt,

Melick-Herkenbosch, Heel en Panheel, Neeritter, Beegden, Horn, Buggenum, Haelen, Nunhem, Neer, Heythuysen, Roggel, Ittervoort, Graethem, Baexem, Stramproy, Hunsel en Thorn. Dientengevolge kon slechts ruim 2/3 van het plattelandsgebied van Noord-Limburg in de eerste vergelijking worden betrokken. De grotere plaatsen bleven opzettelijk buiten beschouwing, omdat we over Venlo, Tegelen, Roermond en Weert nog afzonderlijk komen te spreken.

De resterende plattelandsdorpen hadden in de jaren 1647-1673 blijkens de toen gehouden kerkvisitaties een uit het communicantencijfer berekend gezamenlijk inwonertal van 29.144. Bij de telling in An X (23 sept. 1801-22 sept. 1802) hadden diezelfde plaatsen 34.118 inwoners. De eerste conclusie kan nu luiden, dat de plattelandsbevolking van deze streek over deze anderhalve eeuw slechts in geringe mate in aantal is toegenomen. De gemiddelde groei bedraagt niet meer dan $\pm 1,1$ pro mille per jaar. We zullen nu proberen iets over de tussentijdse schommelingen in deze periode vast te stellen.

Hierbij stuiten we op de moeilijkheid, dat niet in alle parochies en gelijktijdig kerkvisitaties plaats vonden en communicantencijfers werden opgegeven. Bovendien ligt een complicatie in het feit, dat de parochiegrenzen (van een of meer parochies) niet altijd samenvallen met de latere gemeentegrenzen. Slechts voor 9 gemeenten, waaronder een aantal grotere, waren cijfers beschikbaar, waarbij deze moeilijkheid kon worden ondervangen. Hiervan kunnen we het inwonertal berekenen op vier verschillende tijdstippen (tabel 2).

Tabel 2. Schatting van het inwonertal van 9 Noord-Limburgse gemeenten in de 17e en 18e eeuw.

Gemeenten	Berekend aantal inwoners, afgeleid uit het aantal communicanten tijdens de kerkvisitaties in			
	1647-73	1700-30	1740-64	1801-02 (Volkstelling)
Linne	569	538	461	623
Maasbracht	354	385	692	975
Echt	1.692	1.846	2.300	2.962
Horst/Sevenum	3.454	4.107	4.000	3.690
Meerlo	948	877	962	995
Helden	1.846	1.923	1.846	2.042
Kessel	846	815	769	953
Venray	4.308	4.308	3.846	3.925
	14.048	15.122	15.337	16.751

We zien uit deze tabel, dat de bevolkingsontwikkeling geen continu verloop had, maar zeer ongelijk over deze perioden gespreid was: een zeer matige groei in de tweede helft van de 17e eeuw (gemiddeld 1,3 pro mille per jaar), een stagnatie in de eerste decennia van de 18e eeuw en een iets grotere groei in de tweede helft van de 18e eeuw (gemiddeld 1,8 pro mille per jaar). Deze eerste uitkomsten bevestigen de vroegere veronderstellingen, dat in de ontwikkeling van dit gebied blijkbaar talrijke knelpunten zaten, die we in hun tijdsvolgorde zullen trachten te lokaliseren. Daartoe kunnen we geen beroep meer doen op vergelijkende cijfers uit het begin van de Franse Tijd, maar zijn we aangewezen op een onderlinge vergelijking van de communicantencijfers. Dit behoeft geen bezwaar te zijn, omdat we begin- en eindterm al min of meer kennen. Het gaat nu meer om de verschillende parochies met elkaar te vergelijken en daaruit conclusies over de bevolkingsbeweging te trekken. In Noord-Limburg zijn er tien parochies, waarvan in alle jaren van kerkvisitaties communicantencijfers zijn opgegeven. Deze geven (in tabel 3) het volgende beeld.

Tabel 3. Een vergelijking van de communicantencijfers in de 17e en 18e eeuw in tien Noord-Limburgse parochies.

Parochie	Communicanten in de jaren			
	1658-73	1722-30	1751-64	1791-98
Helden	1.200	1.250	1.200	1.350
Horst	1.500	1.800	1.750	1.760
Kessel	550	530	500	610
Lottum	300	300	311	330
Meerlo	236	230	280	280
Oirlo	200	200	200	260
Sevenum	750	870	850	990
Swolgen	210	170	175	220
Venray	2.600	2.600	2.300	2.800
Wanssum	195	200	208	250
	11.910	12.540	11.960	13.615

Uit deze reeks blijkt, dat in de eerste periode het aantal communicanten met ongeveer 10⁰/₀ steeg. Tussen 1722-1730 en 1755-1764 daalde dit cijfer met 5⁰/₀, terwijl in de tweede helft van de 18e eeuw de communicanten met 15⁰/₀ stegen. Tussen 1791-1798 en 1801-1802 had weer een daling van het zielental plaats. De conclusies uit de vorige tabel omtrent een lichte golfbeweging, die drie

tijdvakken verdeelt, worden door deze cijfers bevestigd, namelijk een geringe stijging (in dit geval van gemiddeld 1,6 pro mille per jaar), vervolgens een daling (van gemiddeld 1,6 pro mille per jaar) en een groei in de laatste periode (van 4 pro mille per jaar).

Tabel 4. Een vergelijking van de communicantencijfers in een aantal Noord-Limburgse parochies in de 17e en 18e eeuw.

Parochie	1658/1673	1700/1703	Parochie	1700/1703	1751/1764
Asselt	254	300	Echt	1200	1500
Beesel	400	400	Linne	350	300
Belfeld	250	180	Maasbracht	250	450
Echt	1100	1200	Montfort	210	300
Linne	370	350		2010	2550
Maasbracht	230	250			
Montfort	250	210	Parochie	1658/1673	1751/1764
Stevensweert	400	400	Broekhuizenvorst	230	240
Swalmen	525	700	Echt	1100	1500
Vlodrop	660	660	Geijsteren	300	280
	4439	4650	Grubbenvorst	300	300
Parochie	1658/1673	1722/1730	Maasbracht	230	450
Afferden	220	270	Maasbree	530	600
Arcen	460	460	Montfort	250	300
Baarlo	400	450	St. Odiliënberg	300	336
Blitterswijk	170	170		3240	4006
Broekhuizen	150	160	Parochie	1658/1673	1740/1745
Helden	1200	1250	Bergen	300	400
Horst	1500	1800	Blerick	600	600
Kessel	550	530	Leveroy	225	250
Lottum	300	300	Nederweert	2600	2100
Meerlo	236	230	Wessem	225	292
Middelaar	130	200		3950	3642
Oirlo	200	200	Parochie	1722/1730	1751/1764
Sevenum	870	750	Arcen	460	457
Swolgen	170	210	Helden	1250	1200
Venray	2600	2600	Horst	1800	1750
Wanssum	195	200	Lottum	300	311
	9351	9780	Meerlo	230	280
			Oirlo	200	200
			Sevenum	870	850
			Swolgen	170	175
			Venray	2600	2300
				7880	7523

In tabel 4 zijn vergelijkingen getrokken van telkens weer andere groepen parochies op wisselende tijdstippen in de hoop daardoor de bevolkingsschommelingen nog duidelijker te kunnen aanduiden. De berekening van de voor- of achteruitgang in aantallen communicanten leert ons inderdaad de perioden nog nauwkeuriger te onderscheiden.

In de tweede helft van de 17e eeuw wijst alles in de richting van een zeer langzame bevolkingsgroei, die ligt tussen 1,3 en 1,6 pro mille per jaar. Waarschijnlijk is dit accres op het einde van de eeuw al grotendeels verdwenen. Een incidentele teruggang tijdens de Negenjarige Oorlog (1688-1697) wordt omgezet in een duurzame ombuiging in de jaren 1690-1740, een moeilijk tijdperk voor de landbouw met sterke deflatoire tendenties, waarin de periode van de Spaanse Successieoorlog (1702-1713) als bijzonder ongunstig wordt aangemerkt. De teruggang in deze moeilijke jaren kan geraamd worden op gemiddeld ruim 2 pro mille per jaar. Daarna volgt een herstel, dat rond 1730 het communicantencijfer weer op een hoger niveau brengt. Nog vóór het midden van de 18e eeuw is er opnieuw sprake van een teruggang; in het derde kwart van de 18e eeuw vertonen de communicantencijfers een daling van meer dan 10 pro mille per jaar. Debet aan deze ontwikkeling zijn o.m. de hongersnood van 1740, de vee-sterfte in 1744 en de dissenterie-epidemie in 1737.²⁷ Maar na deze tijdelijke terugslag volgt een snel herstel, dat aanhoudt tot een eind voorbij de eeuwheft (met een groei van gemiddeld 30 pro mille per jaar). Daarna is de ontwikkeling niet meer uit de communicantencijfers te distilleren, maar kunnen wel andere gegevens in de vergelijking worden betrokken.

Uit de voorgaande cijfers weten we reeds, dat in de tweede helft van de 18e eeuw de bevolking op het Noord-Limburgse platteland gegroeid is, waarbij het tempo van deze groei naargelang de vergelijkingen varieert van gemiddeld 1,8 tot 4 pro mille per jaar. Maar was dit een tijdperk van ononderbroken bevolkingsgroei?

Uit de studie van E. Roebroeck over het Land van Montfort bleek, dat dit gebied tussen 1668 en 1749 een stagnerende bevolking had en dat de bevolkingsvermeerdering in dit gebied in de tweede helft van de 18e eeuw wordt onderbroken in de jaren tussen 1756 en 1767.²⁸ De

²⁷ Wilhelm Abel, *Massenarmut und Hungerkrisen im vorindustriellen Europa* Hamburg/Berlin, 1974, 179-186.

²⁸ E. Roebroeck, *Het Land van Montfort*, a.w., 48 e.v.

loop van de bevolking was daar als volgt:

1749	5.297	(100)
1756	5.978	(113)
1767	5.859	(111)
1782	6.445	(122)
1789	6.585	(124)

Deze merkwaardige onderbreking in het bevolkingsverloop is ook uit andere studies over dit gebied bekend. L. A. H. Peters²⁹ geeft voor de plattelandsdorpen van het deel van het Overkwartier, dat onder Pruisisch bestuur stond, de volgende bevolkingsaantallen:

1748	43.986	(100)
1756	46.174	(105)
1770	42.763	(97)
1781	44.892	(102)
1787	48.738	(111)

Uit deze studies blijkt, dat de periode van bevolkingsaanwas onderbroken wordt in de jaren tussen 1756 en 1770, waarbij met name de nasleep van de Zevenjarige Oorlog en de invloed van de hongersnood in 1771²-74 in gedachten komt. Daarna gaat de bevolkingstoename voort: aanvankelijk (als hersteleffekt?) vrij snel met een gemiddelde groei tot \pm 1780 van 5 à 7 pro mille per jaar en daarna in een langzamer tempo van gemiddeld 3 pro mille per jaar.

Vergelijkt men de cijfers van Fabricius over de inwoners in 1786 van een aantal heerlijkheden in Pruisisch Gelder met de overeenkomstige uitkomsten van een telling uit An VII (1798/1799), dan constateert men een verdere bevolkingsgroei op het einde van de 18e eeuw. Het gaat hier om de volgende plaatsen: Afferden, Bergen, Well, Arcen/Velden, Wanssum, Meerlo, Broekhuizen, Broekhuizenvorst, Lottum, Grubbenvorst, Blerick, Baarlo, Maasbree, Kessel, Helden, Sevenum, Horst en Venray.³⁰ In 1786 telden deze plaatsen 16.694 inwoners, in 1798/99 was het totaal 17.628 inwoners, d.w.z. een bevolkingsstijging in deze periode van gemiddeld ruim 4 pro mille per jaar.

²⁹ L. A. H. Peters, *Pruisisch Gelder in de 18e eeuw. Enige aspecten van bestuur en volkshuishouding*. In Publications, 1969-1970, 195.

³⁰ De cijfers van Arcen en Velden, Bergen, Wanssum en Venray zijn benaderd, omdat de opgaven van deze plaatsen niet helemaal volledig waren en niet zonder meer konden worden vergeleken. (W. Fabricius, *Erläuterungen*, a.w.)

De bevolkingsontwikkeling in dit gebied komt in grote trekken overeen met een vergelijkbaar gebied als de Meierij van 's Hertogenbosch voor de periode van het midden van de 17e tot het midden van de 18e eeuw, maar daar was de groei na 1747 veel geringer.³¹ Het lijkt er op, dat in Noord-Limburg na 1770 de eeuwenlange stagnatie doorbroken wordt en een groei begint, die zich ook in de Franse tijd doorzet.

Tot nu toe hebben we uitsluitend gesproken over de plattelandsbevolking van Noord-Limburg. We zullen thans een aantal grotere plaatsen apart beschouwen, omdat de verschillen in bevolkingsevolutie daar groter en gecompliceerder zijn.

Venlo is waarschijnlijk tijdens de middeleeuwen een snel groeiende stad geweest, hoewel de cijfers ons daarover bijna volledig in het ongewisse laten. Volgens Driessen³² telde Venlo in 1369 153 gezinnen, terwijl Roermond 448 gezinnen had. Beide cijfers zijn zeker veel te laag, maar ongeloofwaardig is ook, dat Roermond toen ongeveer drie maal zo groot zou zijn als Venlo. Uit belastingschattingen is bekend³³, dat in dat jaar Venlo getaxeerd wordt op twee derde van Roermond. Dan komen wij op een inwonertal van rond 4.000. Een andere schatting aan de hand van het aantal schatplichtigen komt voor 1438 uit op een benaderend cijfer van ± 3.250 .³⁴ Ramaer³⁵ schat de bevolking in 1564 op 3.900, maar algemeen wordt de berekening van Ramaer te hoog geacht. Deze aanduidingen, waarvan de betrouwbaarheid gering is te noemen, worden hier vermeld, omdat daaruit kan blijken, dat in Venlo een bevolkingsgroei op lange termijn plaats had, die tussen de 14e en 17e eeuw het inwonertal met de helft deed stijgen. Op basis van de aanwezige archieven, die in het gemeentearchief van Venlo voldoende voorhanden zijn, is het mogelijk deze bevolkingsontwikkeling vrij exact weer te geven. In het algemeen

³¹ H. J. van Xanten, *Town and Bailiwick of Bois-le-Duc*, in *Population changes*, a.w., A.A.G. Bijdragen, 12, 1965, 106-107.

³² Th. W. J. Driessen, *Geschiedenis van Tegelen*, Tegelen, 1952, 47.

³³ H. Mosmans C.s.s.R., *Roermond in 1369*, De Maasgouw, jrg. 59, afl. 1, jan.-febr. 1939, 12.

³⁴ *Bevolkingscijfers Venlo*, in De Luif, *Uit Venlo's heden en verleden*, jrg. 2, nr 1, april-mei 1954, 8.

³⁵ J. C. Ramaer, *De middelpunten van bewoning in Nederland voorheen en thans*. In *Tijdschrift Kon. Ned. Aardr. Genootschap*, 2e serie, deel 28, 1921, 37.

wordt hier slechts naar de bevolkingstoestand van vóór de 17e eeuw verwezen, als daarmee de evolutie in de 17e en 18e eeuw in een juister perspectief kan worden gesteld.

Over de 17e en 18e eeuw zijn nauwelijks cijfers gepubliceerd. Habets³⁶ vermeldt voor 1669 een aantal van 3500 communicanten en 250 hereïci, wat overeenkomt met ruim 6.000 inwoners. We mogen zodoende veronderstellen, dat de stad in de turbulente jaren tussen het midden van de 16e en het midden van de 17e eeuw nog in bevolking gegroeid is. Dit betreft dan uitsluitend de burgerbevolking, want de bezetting van het garnizoen laten we hier buiten beschouwing. Deze aanwas hangt in deze handelsstad samen met de opgang van de Maasvaart, welke factor nadien ook een negatief effect heeft, als deze tot geringe proporties ineenschrompelt.³⁷ In de jaren 1660-1700 beleefde de Maashandel een hoogtepunt, hetgeen o.m. uit de tolopbrengsten blijkt en zich ook manifesteert in de bevolkingscomponenten, zoals in de kerkelijke registers valt na te gaan. Maar tussen 1702 en 1725 beleefde Venlo een totale ineenstorting van deze Maashandel, hetgeen uit dezelfde factoren bemerkbaar is, maar ook uit de teruggang van de stedelijke inkomsten.^{37a} Dat zal de voornaamste reden zijn, dat in 1722 slechts 2500 communicanten geteld worden, hetgeen ten opzichte van 1669 een teruggang van de bevolking veronderstelt van bijna 1500 zielen. Veel bewoners verhuisden naar elders, terwijl vestiging in de stad wegens het tekort aan bestaansmiddelen niet was toegestaan. Wel werd het garnizoen flink uitgebreid (tot 1800 man in 1740)³⁸, waardoor de enorme teruggang enigszins verdoezeld werd.

De 18e eeuw bleef voor een kwetsbare handelsstad als Venlo een diepe depressieperiode, ook in demografisch opzicht. De burgerbevol-

³⁶ Jos Habets, *Geschiedenis van het bisdom Roermond*, a.w., dl. 3, 201-267. In dit deel wordt ook het communicantencijfer voor 1722 vermeld. In 1615 telde Venlo 50 protestantse gezinnen.

³⁷ J. A. van Houtte, *Le tonlieu de Lith et le commerce sur la Meuse de 1551 à 1701. Résultats d'une recherche collective*. In *Economische Geschiedenis van België*. Behandeling van de bronnen en problematiek. Handelingen van het Colloquium te Brussel, 17-19 november 1971, Brussel, 1972, 297-309.

^{37a} P. G. J. Hoebers, *Venlo in de eerste helft van de 18e eeuw, 1702-1752*. Doctoraal scriptie Katholieke Universiteit Nijmegen, 1967, 206 blz. + bijl.

³⁸ *Hedendaagse historie, of Tegenwoordige staat van alle volkeren, dl 12, Vervolgende de beschrijving der Vereenigde Nederlanden; en vervattende bijzonderlijk die der Generaliteitslanden*, bij Isaak Tirion, 1740, 565 e.v.

king werd in 1740 op rond 4.000 geschat.³⁹ De achteruitgang was zichtbaar, omdat van de 800 à 900 huizen er vele onbewoond stonden. Op het einde van de eeuw had de stad zich nog nauwelijks van dit dieptepunt hersteld. Rond 1790 is het inwonertal ± 4.100 .⁴⁰ Daarna treedt een demografisch herstel op, zodat bij de volkstelling van 1796 reeds 4.395 inwoners geteld worden.

Over *Tegelen* zijn we dank zij de nasporingen van Driessen⁴¹ beter ingelicht. Uit diens cijfers omtrent het aantal gezinnen blijkt een voortgezette bevolkingsvermeerdering op lange termijn. Het aantal gezinnen bedroeg in 1473 : 47, in 1672 : 65, in 1758 : 74 en in 1771 : 90. In 1806 kunnen we het aantal op ± 125 berekenen. Ook uit het aantal communicanten komt dezelfde tendens tot uiting. In 1544 had Tegelen 200 communicanten (= ongeveer 300 inwoners) en in 1620 246 communicanten (= ongeveer 370 inwoners) Fabricius geeft voor 1767 een bevolkingscijfer van 348⁴², wat ons in het licht van de andere cijfers erg laag voorkomt. Bij de telling van 1806 had Tegelen 746 inwoners. In tegenstelling tot andere plaatsen is hier derhalve sprake van een voortdurende groei, die ongetwijfeld mede te danken was aan de voorspoed van de plaatselijke aardewerkindustrie, die in de 18e eeuw door het hertogdom Jülich-Berg gestimuleerd werd.

Voor *Roermond* beschikken wij over de gelukkige omstandigheid, dat het middeleeuwse bevolkingsgetal kan worden gereconstrueerd, doordat het aantal behuizingen in 1396 werd teruggevonden.⁴³ Roermond telde toen 1483 huizen en kamers, waarbij de kloosters en pastorieën niet zijn meegeteld. Gaan wij in navolging van andere auteurs uit van een gemiddelde bezetting van 4.7 bewoners per huis en ronden wij de uitkomst naar boven af voor de niet meegerekende geestelijken en kloosterlingen, dan komen we op een bevolking van ongeveer 7.000, hetgeen beduidend meer is dan tot nu toe werd aangenomen. Het enige voordien bekende cijfer stamde uit de berekening van

³⁹ *Hedendaagsche historie*, a.w., 565.

⁴⁰ W. A. Bachiene, *Vaderlandsche Geographie of nieuwe tegenwoordige staat en hedendaagsche historie der Nederlanden*, Amsterdam, vijfde deel, 1791, 1123.

A. J. Mertens en J. Henkens, *Schetsen uit de geschiedenis van het land van Weert*, Weert, 1956, noemen een zelfde cijfer voor Venlo.

⁴¹ Th. W. J. Driessen, *Geschiedenis van Tegelen*, a.w., 47 e.v.

⁴² W. Fabricius, *Erläuterungen*, a.w., 264.

⁴³ J. Linssen, *Roermond rond 1400*, in *Publications*, 1965, 43.

Ramaer, die voor 1564 tot 6.200 inwoners kwam.⁴⁴ Voor het midden van de 16e eeuw lopen andere schattingen van de bevolking uiteen van ± 6.000 tot 6.500 inwoners. Dat betekent in elk geval, dat in tegenstelling tot Venlo de bevolking van de stad gedaald was. Dit is overigens in overeenstemming met het verval van de Roermondse lakenijverheid in deze periode.⁴⁵

De economische situatie bleef ook daarna zeer moeilijk, wat op het inwonertal zijn sporen naliet. In 1554 had een grote stadsbrand plaats, die het noordelijk en meest welvarende deel van de stad in de as legde. De heropbouw ging zeer langzaam, mede te wijten aan diepere oorzaken. In 1671 klaagde men, dat een derde deel van de stad door oorlog, brand en ziekte (de pest) nog steeds niet was opgetimmerd. In de eerste helft van de 17e eeuw waren van de 800 huizen er ± 200 door de oorlog verwoest. Het inwonertal was toen een flink eind onder de 4000 gedaald. De kerkelijke bezittingen hadden zich uitgebreid ten koste van de burgerhuizen.

Deze situatie herhaalde zich na de brand van 1665, toen het zuidelijk stadsdeel verloren ging. Na de brand – in 1669 – had een visitatie plaats, op welk moment het aantal communicanten op 2500 werd gesteld.⁴⁶ De bevolking was toen gedaald tot ongeveer 3725 zielen. Nadien zijn de berichten over aantal huizen, inwoners enz. verward en tegenstrijdig.⁴⁵

Wel wordt duidelijk, dat in de 18e eeuw het herstel energieker werd aangepakt dan een eeuw tevoren en dat langzamerhand enige opleving was te bespeuren. In 1773 waren er 3000 communicanten (=4400 inwoners), zodat we een matige groei zien van 675 inwoners in meer dan een eeuw tijd. Bij dit communicantencijfer – evenals het vorige – waren de buitengehuchten meegerekend. Voor de stad zelf kwamen op nauwelijks 4000 inwoners.⁴⁶

In 1787 is een inwonertal bekend van 4.324⁴⁷, hetgeen waarschijnlijk te hoog zal zijn. Bij de volkstelling van 1796 had Roermond 4.232 inwoners. Het bevolkingsherstel op het eind van de 18e eeuw is echter geen gevolg van de natuurlijke bevolkingsaanwas, maar staat

44 J. C. Ramaer, *De middelpunten van bewoning*, a.w., 37.

45 *Civitas Ruraemundensis. Gedenkboek t.g.v. het 700-jarig bestaan van Roermond als stad*. Roermond, 1932.

46 Jos Habets, *Geschiedenis van het bisdom Roermond*, a.w., 284-297 geeft communicantencijfers voor 1669 en 1773.

47 W. Fabricius, *Erläuterungen*, a.w., 4.

veel meer onder invloed van de immigratie vanuit de Zuidelijke Nederlanden en het Rijnland.

Weert had in het midden van de 15e eeuw, toen de stad in een economische opbloei verkeerde, ongeveer 5.000 inwoners. In de 16e eeuw nam dit aantal nog verder toe. In 1584 was het aantal communicanten, toen bisschop Lindanus er de katholieke godsdienst herstelde 4.160, wat duidt op een inwonertal van rond 6.400 zielen, hetgeen dan in vergelijking met de 15e eeuw op een behoorlijke groei zou wijzen.⁴⁸ Dit houdt verband met de bloei van de textielindustrie in en rond Weert, die op het einde van de 16e eeuw haar hoogtepunt bereikte. Nadien zijn we slechter ingelicht. Habets⁴⁹ geeft voor 1670 aan 3.000 communicanten en voor 1681 ineens 4.000 communicanten. Met deze merkwaardige cijfers weten we niet goed raad, want het is moeilijk aan te nemen, dat in enkele jaren tijds de bevolking van Weert met bijna 1.500 mensen zou zijn gestegen. In deze periode heeft integendeel een uittocht plaats van de plaatselijke wevers, die vanwege de ondergang van de Weertse lakennijverheid naar Haarlem uitweken.⁵⁰ Hier kan alleen plaatselijk onderzoek nadere uitkomst verschaffen. Het is wel een bewijs, met hoeveel reserve men de communicantencijfers dient te bestuderen.

Voorlopig kunnen we alleen constateren, dat in de 17e eeuw de bevolking van Weert op een lager niveau lag dan in de 16e eeuw en dat nog een verdere achteruitgang zou volgen. Op het einde van de 18e eeuw wordt een bevolkingsgetal vermeldt van 4.400 inwoners.⁵¹ Bij de volkstelling van 1796 had Weert 4.553 inwoners.

Venray behoort vanouds ook tot de grotere plaatsen in Noord-Limburg voor wat betreft zijn inwonertal. Maar door zijn verspreide bebouwing, verdeeld over meer parochies, heeft het geen stedelijk karakter. Het centrum zelf is niet helemaal te vergelijken met Roermond en Venlo. Daarom hebben wij het inwonertal van Venray gerekend tot dat van het platteland, hoewel op sommigen momenten

⁴⁸ A. J. Mertens en J. Henkens, *Schetsen*, a.w.

⁴⁹ Jos Habets, *Geschiedenis van het bisdom Roermond*, a.w., dl. 3, 374 e.v.

⁵⁰ A. D. A. Monna, *De textielnijverheid te Weert*, in *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, XV, 1970, 29-49.

⁵¹ A. J. Mertens en J. Henkens, *Schetsen*, a.w.

het gezamenlijk inwonertal blijkens het aantal communicanten dat van Roermond en Venlo overschrijdt.

Het bevolkingsverloop van de grotere plaatsen in Noord-Limburg is kenmerkend voor de economische stagnatie in deze streek. In de 15e eeuw waren de grotere plaatsen nog volop in expansie: daar woonde een derde van de totale bevolking. Nadien werd de ontwikkeling zeer ongelijk. In de 16e eeuw was Roermond al op zijn retour. Venlo en Weert ondergingen vanaf de tweede helft van de 17e eeuw een gevoelige bevolkingsdaling. De stedelijke bevolking daalde in deze eeuw met minstens 2.500 personen. Rond 1700 woonde nog maar een kwart van de totale bevolking van Noord-Limburg in deze plaatsen. De toestand blijft dan in de 18e eeuw nagenoeg stationnair en de stedelijke bevolking vormt dan 20% van de bevolking. Eerst tegen het einde van deze eeuw is er ook in de steden een opleving te bespeuren.

De bevolking van het huidige Zuid-Limburg

Dezelfde werkwijze als voor Noord-Limburg hebben wij ook toegepast voor het gebied van het huidige Zuid-Limburg, namelijk om door een vergelijking van de beschikbare cijfers van de communicanten met de gegevens van de volkstelling uit de Franse Tijd iets omtrent het bevolkingsverloop tussen het midden van de 17e en het einde van de 18e eeuw te achterhalen.

We beginnen met het gebied rondom Sittard, maar komen over Sittard zelf nog apart te spreken. In deze streek hebben wij samengevat een aantal parochies – met uitzondering van Obbicht, Papenhoven en Gevenbicht, waar geen betrouwbare cijfers voorhanden waren. De overige plaatsen, t.w. Nieuwstadt, Susteren, Born, Urmond, Limbricht, Munstergeleen en Broeksittard hadden in 1647 tesamen 2.448 communicanten. In deze streek waren ook veel niet-katholieken gevestigd.⁵² De bevolking van de dorpen rond Sittard mogen we in 1647 stellen op minstens 4.000 inwoners. In 1767 stond de bevolking nog op hetzelfde peil, want volgens een opgave van Fabricius hadden zij toen 4.006 inwoners. Daarna begint een groeiperiode van gemid-

⁵² In het visitatierapport over Susteren in 1647 wordt gesproken over 200 heretici. Jos Habets, a.w.

deld 5,6 pro mille per jaar.⁵³ Bij de volkstelling van An VII hadden diezelfde plaatsen toen 5.243 inwoners, hetgeen in vergelijking met 1767 neerkomt op een bevolkingstoename van ongeveer 60%.

Het overige gebied ten zuiden van Sittard telde bij de volkstelling van 1796 in totaal 45.034 inwoners.⁵⁴ In vergelijking hiermede hebben wij het aantal communicanten geteld in de jaren 1647-1677 van de parochies, die overeenkomen met de gemeenten, die bij de telling van 1796 betrokken waren.⁵⁵ Uiteraard vallen gemeente en parochie niet steeds samen, zodat een vergelijking niet plaatsgewijze kan worden opgesteld. Ook hier hebben de cijfers uitsluitend betrekking op het platteland en zullen de grotere plaatsen, Maastricht, Sittard, Heerlen en Kerkrade, afzonderlijk in beschouwing worden genomen. Voor het derde kwart van de 17e eeuw komen we dan voor dit plattelandsgebied tot een totaal van 19.312 communicanten. In de omrekeningscoëfficiënt is het geringe percentage niet-katholieke bevolking verdisconteerd, dat voornamelijk in de Staatse Landen van Overmaas woonde. Het totaal aantal inwoners kan voor het plattelandsgebied van overig Zuid-Limburg toen berekend worden op ± 29.000. Dit betekent dat in de tussenliggende periode van ongeveer 130 jaar de bevolking met ongeveer de helft was gestegen (met gemiddeld 3,8 pro mille per jaar).

We zullen nu trachten deze bevolkingsvermeerdering iets nader te preciseren. Wij beschikken voor 12 plaatsen in deze streek over een aaneensluitende rij van communicantencijfers, die de bevolkingsontwikkeling aangeven vanaf het midden van de 17e eeuw tot en met de volkstelling van 1796 (tabel 5).

⁵³ W. Fabricius, *Erläuterungen*, a.w., 261 e.v.

⁵⁴ Het cijfer voor Gronsveld en Rijkholt en voor Eijsden, Breust en Oost is waarschijnlijk voor 1796 niet geheel juist; daarvoor in de plaats werd gekozen het inwonercijfer uit 1806. Voor Voerendaal was geen eerder cijfer aanwezig dan van 1815. Het totaal is dus benaderend.

⁵⁵ De gemeenten Ubach over Worms, Vroenhoven en Slenaken en de parochies in die plaatsen werden bij gebrek aan voldoende gegevens buiten beschouwing gelaten. Voor Bunde werd het aantal communicanten geschat op 200, voor Mheer op 330, voor Noorbeek op 300 en voor Margraten op 320. Het inwonertal van Voerendaal werd op 800 gesteld (vergelijk L. E. M. A. van Hommerich en F. Welters, *Gedenkboek Voerendaal, 1049-1949*. Heerlen, 1949, 31). Waar voor dezelfde periode twee communicantencijfers bekend waren, werd het gemiddelde genomen.

Tabel 5. Schatting van het inwonertal van 12 Zuid-Limburgse gemeenten in de 17e en 18e eeuw.

	Berekend aantal inwoners volgens het aantal communicanten in de jaren			Uitkomsten Volkstelling
	1647-1677	1712-1730	1751-1764	1796
Oirsbeek	562	770	692	844
Jabeek	423	385	462	394
Merkelbeek	430	420	538	577
Nieuwstadt	369	369	397	394
Brunssum	577	669	938	959
Hoensbroek	615	770	815	1.097
Nuth	923	1.000	1.154	1.172
Spaubeek	585	812	777	587
Schinnen	1.230	1.492	1.606	1.700
Schin op Geul	385	430	477	285
Simpelveld/Bocholtz	1.231	1.538	1.606	1.720 ⁵⁶
St. Pieter	565	615	554	472
	7.945	9.270	10.016	10.201

De bevolkingstoename tussen begin- en eindpunt komt in deze twaalf gemeenten iets lager uit dan voor het gebied als geheel. De groei in bevolking valt voornamelijk in de jaren tussen 1647-77 en 1712-30. De toename is dan meer dan dubbel zo groot als tussen 1712-30 en 1751-64. De groei in de laatste periode is slechts gering (gemiddeld 0,4 à 0,6 pro mille per jaar).

Voor een van bovengenoemde plaatsen hebben wij de beschikking over nauwkeuriger en meer bevolkingscijfers, namelijk van Hoensbroek.⁵⁷ Volgens een ongedateerde lijst, die waarschijnlijk tussen 1650 en 1680 werd opgemaakt, werden in Hoensbroek 654 inwoners geteld, verdeeld over 146 huishoudens. Een telling van 1694 geeft 681 inwoners aan. In 1722 werd het aantal communicanten op 500 geraamd en in 1760 op 530. Uitgaande van deze cijfers krijgen we het volgend beeld van de bevolkingsvermeerdering:

⁵⁶ Simpelveld en Bocholtz hadden in 1806 tesamen 1720 inwoners. Het cijfer voor 1796 (1047) leek ons minder betrouwbaar. In 1791 hadden beide plaatsen 1696 parochianen. (W. Fabricius, a.w., 18).

⁵⁷ J. M. van de Venne, J. Th. H. de Win en P. A. H. M. Peeters, *Geschiedenis van Hoensbroek*, 1968, 597.

1650-1680	-	1694	+	4 ⁰ / ₀
1694	-	1722	+	13 ⁰ / ₀
1722	-	1760	+	6 ⁰ / ₀
1760	-	1796	+	35 ⁰ / ₀

Hieruit zien we, dat de groei in de jaren 1760-1796 in Hoensbroek beduidend groter is dan gemiddeld in de twaalf plaatsen in bovenstaande tabel (in deze gemeente 10 pro mille per jaar).

Uit de onderlinge vergelijking van de communicantencijfers zullen we proberen wat meer duidelijkheid te verkrijgen, waarvoor we verwijzen naar tabel 6. Op de eerste plaats zijn de communicanten van een aantal plaatsen vergeleken tussen 1624 en 1658/'73, in welke periode de bevolking toenam met meer dan 10⁰/₀.⁵⁸ De toename tussen 1658/'73 en 1722/'30 laat zich in drie tijdvakken onderscheiden. Tussen 1658/'73 en 1691/'99 loopt het aantal communicanten met meer dan 30⁰/₀ terug, maar daarna volgt een snel demografisch herstel, doordat het aantal communicanten ook weer met bijna 30⁰/₀ toeneemt. Vergelijkt men alle parochies in de jaren tussen 1658 en 1719, dan blijft er uiteindelijk nog een klein accres over van ongeveer 7⁰/₀. In verband met de iets grotere stijging tussen 1658/'73 en 1722/'30 zou men kunnen aannemen, dat tussen 1712/'19 en 1722/'30 de groei van het aantal communicanten nog verder gaat.

Deze stijging is nog enigszins sterker te constateren tussen 1722/'30 en 1751/'64. Deze vermeerdering in zielental met bijna 12⁰/₀ gaat in sommige deelgebieden nog versneld verder, maar is elders weer afgezaakt. We zagen dit al aan de voorbeelden in de streek rond Sittard en aan plaatsen als Hoensbroek en Schaesberg⁵⁹, waar de groei beduidend was in tegenstelling tot verschillende andere plaatsen (zie tabel 5). Maar de onregelmatige schommelingen, die zich in Zuid-Limburg in de tweede helft van de 18e eeuw voordoen, hebben misschien slechts lokale betekenis, want een groeisaldo is uiteindelijk onmiskenbaar aanwezig.

De conclusie voor het Noordlimburgse platteland geldt ook voor het Zuidlimburgse, dat op het einde van de 18e eeuw een definitieve schaalvergroting begint, omdat de economische omstandigheden een

⁵⁸ Gezien het (onwaarschijnlijk) lage communicantencijfer van Gronsveld zouden wij de stijging, die feitelijk op 13⁰/₀ uitkomt, iets lager willen stellen.

⁵⁹ In Schaesberg steeg de bevolking tussen 1760 en 1796 met 90 zielen (10⁰/₀).

Tabel 6. Vergelijking van de communicantencijfers in een aantal Zuid-Limburgse parochies in de 17e en 18e eeuw.

Parochie	1624	1658/1673	Geulle	300	339
Breust	900	700	Hoensbroek	400	500
Epen	200	200	Houthem	300	270
Eijgelshoven	500	600	Hulsberg	400	430/480
Gronsveld	150 (?)	400	Itteren	150	200
Gulpen	530	700	Jabeek	250/300	250
Mesch	115	112	Klimmen	350	425
St. Pieter	350	367	Limmel	60	122
Simpelveld	550	800	Meerssen	800	1000
Vijlen	500	500	Merkelbeek	280	273
Wijlré	600	600	Nuth	600	650
	4395	4979	Oirsbeek	350/380	500
			Schimmert	800	453
			Schinnen	800	970
Parochie	1658/1673	1712/1719	Schinveld	250/300	280
Bemelen	100	100	Spaubeek	380	528
Breust	700	1000	Valkenburg	100	250
Brunssum	350-400	440	Wijnandsrade	170	200
Cadier	120	110		9600	10852
Gulpen	700	650			
Heer	450	450	Parochie	1722/1730	1751/1764
St. Pieter	367	400	Bingelrade	150	193
Vijlen	500	580	Brunssum	430	610
	3312	3730	Hoensbroek	500	530
			Jabeek	250	300
Parochie	1658/1673	1722/1730	Merkelbeek	273	350
Amby	80	60	Nuth	650	750
Amstenrade	150	160	Oirsbeek	500	450
Beek	1000	1160	Schaesberg	400	530
Bingelrade	140/150	150	Schinnen	970	1044
Borgharen	60	117	Schin op Geul	280	310
Brunssum	400	430	Spaubeek	528	505
Geleen	960	1100		4995	5572
Parochie	1658/1673	1691/1699	1712/1719		
Berg	230	60	60		
Epen	200	200	240		
Eijgelshoven	600	600	650		
Gronsveld	400	300	360		
Heugem	100	100	140		
Mesch	112	112	120		
Simpelveld	800	800	1000		
Vaals	380	300	345		
Wijlré	600	405	600		
	3458	2877	3515		

bevolkingsgroei boven het oude plafond mogelijk maken. Als type-rend voorbeeld vermelden we hier een passage over de economische opleving van Schaesberg in deze tijd: 'De akkers werden geregeld met stalmest gemest en met klaver en kalk bestrooid. Men verbouwde tarwe, rogge, gerst, bonen en aardappelen. De verbetering van de grond gaf een hogere graanproductie. Bijna al het graan werd afgezet op de markten te Aken en Aubel. Veel huizen werden in steen gebouwd. De meeste boeren waren eigenaars van de grond, terwijl er maar weinig pachters waren.'⁶⁰

Deze uitlatingen wijzen op een structurele verbetering van de landbouwsituatie. Eeuwenlang was de oppervlakte cultuurgrond en de opbrengst van de bodem ongewijzigd gebleven en was in het hoofdzakelijk agrarisch gewest nauwelijks mogelijkheid geweest voor een bevolkingsgroei van enige omvang. Het gemiddelde boerenbedrijf was zo marginaal, dat van expansie geen sprake kon zijn. Het gemiddelde grondbezit was vanouds uiterst gering. Zeer merkwaardige cijfers komen uit de bus, als we het bevolkingstal in relatie brengen met het aantal belastbare bunders per dorp. Voor Geleen met 1137 belastbare bunders in 1688 – waarvan 78% akkerland – komen we dan tot 0.77 bunder per inwoner.⁶¹ Soortgelijke cijfers zijn bekend over het jaar 1673.⁶² Sommige dorpen hadden gemiddeld één bunder per inwoner (Geulle, Beek, Meerssen en Houthem), andere zoals Schimmert en Itteren niet meer dan 0.5 à 0.6, maar ook waren er dorpen met rond 1½ bunder per inwoner (Borgharen, Amby, Berg en Terblijt, Klimmen en Hulsberg). In Gulpen was de verhouding in 1738 ongeveer 1.9 bunder per inwoner. Waar deze verschillen op berusten, is niet bekend. Dit kan samenhangen met de uitoefening van niet-agrarische activiteiten, met plaatselijke verschillen in grootgrondbezit en sociale gelaagdheid en ook met de aard en kwaliteit van het bodemgebruik. Uit de cijfers krijgt men in elk geval de indruk, dat de 'middelgrote' boer in deze streek nauwelijks meer dan twee à drie hectaren in bewerking had. Deze bestaanswijze vormde een natuurlijke rem voor een bevolkingsuitbreiding.

De hiervoren geconstateerde fluctuaties in de bevolking komen dan

⁶⁰ J. J. Jongen, *Geschiedenis van Schaesberg. Gedenkboek t.g.v. het 250-jarig bestaan der parochie, 1700-1950*. Schaesberg, 1950, 62 e.v.

⁶¹ J. M. van de Venne, *Een statistiek van Geleen omstreeks 1688*, in *De Maasgouw*, 1951, 42.

⁶² *Toestand der dorpen in het land van Valkenburg in 1673*, in *De Maasgouw*, 3 (1881), 131-143 en 519-563.

ook meestal voort uit externe omstandigheden, als dit labiele evenwicht door kalamiteiten (misoogst, hongersnood, veeziekten e.d.) verbroken wordt. Nadien volgt dan meestal een spoedig herstel van de oude evenwichtstoestand. Oorzaken van een bevolkingsuitbreiding in de 16e tot de 18e eeuw liggen meestal opgesloten in de opkomst van nieuwe, niet-agrarische bestaansbronnen, zoals de textielnijverheid in Roermond en later in Weert, de Maashandel, de mijnbouw rond Kerkrade, en de in huisnijverheid beoefende textielbewerking in Vaals en in andere dorpen van zuidoost Zuidlimburg. Hun op- en neergang heeft een onmiddellijke invloed op de demografische mutaties.

De algemene demografische situatie wordt in het noorden en zuiden van de huidige provincie zeer sterk door economische invloeden bepaald. Het voornamelijk agrarisch karakter van het platteland verklaart de min of meer stabiele bevolking, die door het bestaan van nevenambachten (klompenmakerij, bezembinden enz.) nog lang aan zijn woonplaats gebonden bleef. De vernieuwingen in de landbouw en de opkomende industrialisatie leidden op het einde van de 18e eeuw tenslotte tot demografische verschuivingen van betekenis.

De grotere plaatsen in deze streek verdienen thans afzonderlijk aandacht:

Sittard had in het eerste kwart van de 16e eeuw 1.400 à 1.500 communicanten⁶³, wat overeenkomt met 2.200 inwoners. In 1647 werd bij de kerkvisitatie het aantal slechts op 1.000 geschat met de aantekening erbij, dat er vrij veel calvinisten en doopsgezinden in de stad woonden. Het inwonertal lag waarschijnlijk toen een eind onder de 2.000 inwoners.⁶⁴

Een ander gegeven, waaruit de bevolking in die tijd afgeleid kan worden, betreft het aantal weerbare mannen, dat het Gulikse ambt en de stad Sittard moesten leveren voor de landmilitie in het hertogdom Gulik.⁶⁵ Deze 'Landesschützen' werden opgeroepen na een telling van

⁶³ Sittard, *Historie en gestalte*. Sittard, 1971, 275.

⁶⁴ Jos Habets, *Geschiedenis van het bisdom Roermond*, a.w., dl. 1, 393 e.v.

⁶⁵ Helmut Dahm, *Verluste der jülich-bergischen Landmiliz im Dreissigjährigen Krieg*, in *Düsseldorfer Jahrbuch*, Bd. 45, 1951, 280-288.

Zie verder in de archieven van het Hauptstaatsarchiv Düsseldorf: Bevölkerungstabelle Jülich-Berg III, Hofkammer II, Akten, 1 Allgemeines, en Jülich-Berg II, Geheime Ratsregistratur, 9 Bevölkerung, Tabellen 1635 u. 1647, en idem, Unterherrschaften, 1773-1777.

de beschikbare weerbare mannelijke bevolking; hun aantal kan op 22 à 24% van de totale bevolking worden geraamd. Tussen 1635 en 1674 daalde dit aantal van 1.294 tot 1.164 milliciens. Deze vermindering (min 13%) geeft een indruk van de bevolkingsteruggang in deze periode, die overigens in andere delen van het hertogdom Gulik nog veel groter was. De gevolgen van de Dertigjarige Oorlog deden zich in Gulik sterk gevoelen en hadden vooral in de steden een achteruitgang van de handeldrijvende en ambachtelijke middenstand tot gevolg. Als we rekening houden met de verdeling van het aantal communicanten in 1647 over Sittard en de overige Gulikse parochies, dan kunnen we de bevolking van Sittard in dat jaar stellen op \pm 1.800 en in de rest van de streek op \pm 3.350. Waarschijnlijk is de teruggang ten opzichte van 1635 in Sittard groter dan in het omringende plattelandsgebied. We schatten daarom de bevolking van Sittard in 1635 op \pm 2.100 inwoners en van de overige plaatsen van het Gulikse ambt op \pm 3.700 inwoners.

Een eeuw later had de stad zich van deze terugval hersteld; Fabricius⁶⁶ geeft voor 1767 een bevolkingstal op van 2.493 zielen. Op het einde van de 18e eeuw geeft de uitkomst van de telling van An VII als resultaat 2.805 inwoners. Na 1800 bewoog het inwonertal zich steeds boven de 3.000.

Heerlen had in 1673 rond 2.000 communicanten en was een zeer uitgebreide parochie.⁶⁷ In 1725 werden 2.200 communicanten opgegeven.⁶⁸ In 1753 bedroeg het aantal communicanten 2.611 en 1774 2.603.⁶⁹ Het is niet duidelijk, of in deze cijfers de afscheiding van de parochie Schaesberg is begrepen. Het heeft er de schijn van, dat hiermede geen rekening is gehouden. In dat geval steeg het inwonertal tussen 1673 en 1753 van bijna 3.000 tot bijna 4.000 inwoners (d.w.z. een groei van gemiddeld 4 pro mille per jaar). In de tweede helft van de 18e eeuw schijnt het zielental constant te blijven, maar de telling van 1774 is waarschijnlijk beïnvloed door de economische teruggang in het begin van de zeventiger jaren. Als deze telling op een ongunstig

⁶⁶ W. Fabricius, *Erläuterungen*, a.w., 261

⁶⁷ De parochie Heerlen omvatte oorspronkelijk ook Schaesberg (waar een zelfstandige parochie werd gesticht in 1699) en Nieuwenhagen (parochie gesticht in 1792).

⁶⁸ Jos. Habets, *Geschiedenis van het bisdom Roermond*, a.w., dl. 3, 350 e.v.

⁶⁹ L. van Hommerich, *Bijdrage tot de geschiedenis van Heerlens kerkelijk verleden*, in *Het Land van Herle*, jrg. 7, nr. 2, maart-april 1957, 30-31.

moment viel, is het hoge cijfer voor 1796 beter te begrijpen, toen Heerlen 3.629 inwoners had, Schaesberg 905 en Nieuwenhagen 868. Als we de cijfers van deze drie gemeenten vergelijken met het aantal communicanten in 1753, dan constateren we een groei met ruim 1.600 inwoners (gemiddeld $9\frac{1}{2}$ pro mille per jaar).

Kerkrade is altijd iets kleiner geweest dan Heerlen. Het oudst bekende cijfer vermeldt 1.000 communicanten in 1624. Over latere jaren bestaat een reeks cijfers over communicanten, parochianen en inwoners op het einde van de 18e eeuw.⁷⁰ Het aantal niet-katholieken was in Kerkrade evenals in andere plaatsen die tot de Zuidelijke Nederlanden behoorden, slechts gering.

Het bevolkingsverloop in Kerkrade was als volgt:

1624:	1.000 communicanten	=	1.490 inwoners
1658:	1.000 communicanten	=	1.490 inwoners
1699:	800 communicanten	=	1.190 inwoners
1712:	1.250 communicanten	=	1.870 inwoners
1764:	1.741 communicanten	=	2.600 inwoners
1791:	2.986 parochianen	=	3.000 inwoners ⁷¹
1796:	3.253 inwoners		

Opmerkelijk voor Kerkrade is de bevolkingsdaling in de tweede helft van de 17e eeuw, die waarschijnlijk zijn oorzaak vindt in het feit, dat de peildatum op een ongelukkig moment valt van economische crisis en oorlogsdreiging en tevens op een ogenblik, dat de landbouw zich ongunstig ontwikkelt (sinds 1670) en de mijnbouw aan een moeilijke reorganisatie begint. In 1712 is deze onderbreking weer ongedaan gemaakt en kunnen we per saldo over de jaren 1658-1712 besluiten tot een groei van gemiddeld 4,7 pro mille per jaar. Deze groei zet zich daarna in versterkte mate voort, namelijk met gemiddeld 7,5 pro mille in de jaren 1712-1764 en met 7,8 pro mille in de jaren 1764-1796. Deze aanwas is typerend voor de economische opleving in deze plaats, die vooral samenhangt met de toenemende betekenis van de steenkoolontginning.

Maastricht is tijdens de 16e tot de 18e eeuw de stad met de grootste bevolking in dit gebied, zowel van burgers als van militairen. De

⁷⁰ De cijfers over communicanten en parochianen zijn ontleend aan de visitatierapporten.

⁷¹ W. Fabricius, a.w., geeft voor 1790 een inwonertal op van 3000 (16).

burgerbevolking alleen al maakte omstreeks 12⁰/o uit van het totale inwonertal, dat de gebieden van het huidige Limburg toen hadden. Over het bevolkingsverloop tijdens het Ancien Régime is nog maar weinig bekend. Vanwege de vele typische kenmerken van deze tweeherige vestingstad zou een bevolkingsstudie over Maastricht een zekere voorkeursbehandeling in de Nederlandse historische demografie rechtvaardigen. Tot nu toe is A. G. H. Kemp⁷² de enige geweest, die zich systematisch met dit onderwerp heeft bezig gehouden.

Van de tweede helft van de 13e tot het einde van de 16e eeuw schijnt de bevolking van Maastricht meer dan verdubbeld te zijn. Desondanks moet de stad in demografisch opzicht bij andere steden zijn achter gebleven. Terwijl Maastricht in de vroege middeleeuwen nog een van de grootste steden van Nederland was, werd zij nadien door tal van andere steden en ook door de buursteden Luik en Aken overvleugeld, die in de 16e eeuw al dubbel zo groot waren. Het inwonertal van Maastricht ligt dan in hetzelfde vlak als tal van middelgrote Hollandse, Brabantse en Vlaamse steden (10.000 à 15.000 inwoners). Tijdens de 17e en 18e eeuw is de bevolking sterk gegroeid, hoewel dit meer een gevolg was van de uitbreiding van het garnizoen dan van een aanwas van de burgerbevolking.

Tegen de methode, die Kemp aanwendt om de bevolking tijdens deze eeuwen te schatten, zijn enkele bezwaren aan te voeren, die ons doen twifelen om zijn cijfers zonder meer over te nemen. Kemp heeft verzuimd een duidelijk onderscheid te maken tussen de invloed van de burgerbevolking en van het garnizoen op het bevolkingsverloop. Een complicerende factor is, dat van de officieren en manschappen van het garnizoen een aantal gehuwd was en dat hun kinderen ook in het geboortecijfer zijn begrepen. Het zou gewenst zijn om het gemiddelde geboortecijfer voor burgerbevolking en garnizoen apart te berekenen, maar het zal niet meevallen deze laatste categorie uit te splitsen, aangezien er veel verloop is onder de bezetting en ook de vrouwen en kinderen van garnizoensleden in het vestigings- en vertrekcijfer betrokken zijn.

Aangezien het niet mogelijk is om uit de geboortecijfers het bevolkingsgetal van Maastricht te berekenen, kan men voorlopig niet meer doen dan een raming maken van de grootte van het garnizoen om tenminste tot een verdeling te komen tussen de garnizoensbezetting en

⁷² A. G. H. Kemp, *Het verloop van de bevolkingscurve van Maastricht tot 1830*, Miscellanea Trajectensia, Maastricht, 1962, 339-362.

de burgerbevolking. In de Spaanse periode vóór 1632 varieerde de grootte van het garnizoen tussen 1.000 en 3.500 personen. Na 1632 werd het garnizoen aanzienlijk versterkt. Bovendien wisselde de bezetting naargelang de politieke spanning; in tijden van belegering werd ook een deel van de burgerbevolking onder de wapenen geroepen. Een indruk van de grote omvang van het garnizoen krijgt men uit de huisvesting voor de militairen, die gelegerd waren in barakken, die plaats boden voor 6.000 à 7.000 mensen. In 1740 had Maastricht een bezetting van \pm 3.600 officieren en manschappen (38 compagnieën), maar deze vredessterkte onderging op bepaalde momenten een forse uitbreiding. De wisselingen in garnizoensbezetting zijn moeilijk exact te bepalen, omdat er onder de militairen veel verloop en veel desertie plaats had.⁷³

Onder voorbehoud geven we hier enkele cijfers omtrent de burgerbevolking van Maastricht, die we aan de analyse van Kemp ontleend hebben. Na 1570 treedt er een crisis op, die zijn invloed op de bevolkingsontwikkeling niet gemist heeft, maar vanaf het einde van de 16e eeuw begint de bevolking te stijgen tot 1632 van circa 10.000 tot ongeveer 12.000 inwoners. Na 1632 is de bevolkingsgroei beperkt hoewel er uitschieters zijn tot \pm 14.000 in de jaren 1640-1655 en 1680-1720 en ook perioden van teruggang tot rond 11.000 in de jaren 1760-1780. In 1777 werd op bevel van de stadsoverheid door de 14 wijkmeesters een telling gehouden, die uitwees dat de stad in totaal 2.949 huizen bezat (waaronder ook de kloosters gerekend werden) op grond van welke telling men tot een inwonertal concludeerde van omstreeks 15.000.⁷⁴ Hierbij werd aangetekend, dat de bevolking van de stad vooral door migratie gegroeid was, waaronder een aantal vermogende immigranten.

Met deze opmerking komen we tot een van de typische eigenaardigheden van de Maastrichtse demografie, die verder onderzoek verdienen. Bij het vaststellen van het demografisch patroon moet men nog met een aantal andere factoren rekening houden, die in Maastricht zeer specifiek waren, namelijk met het groot aantal ongehuwden, met de godsdienstige samenstelling van de bevolking en met de aparte beroepsstructuur. Het percentage ongehuwde volwassenen was in Maastricht betrekkelijk groot en bedroeg vanwege het aandeel van de clergé en de ongehuwde militairen wellicht meer dan de helft. Hier-

⁷³ Cijfers over de sterkte van het garnizoen bij A. G. H. Kemp, a.w., en over 1740 bij *Hedendaagsche historie*, a.w., 322.

⁷⁴ W. Bachiene, a.w., 1206.

mede moeten we ook rekening houden bij de interpretatie van het geboortecijfer, omdat maar een deel van de bevolking aan de procreatie deelneemt. Opmerkelijk is in Maastricht de typische godsdienstige verdeling van de bevolking. Vóór 1632 was de gehele bevolking katholiek, werd in elk geval geen andere belijdenis toegestaan, al is bekend dat in het midden van de 16e eeuw velen de nieuwe godsdiensten aanhingen.⁷⁵ Bij de capitulatievoorwaarden in 1632 werd een officiële godsdienstvrijheid toegestaan en daalde daarna het percentage katholieken: in 1670 rond 86%, in 1720 rond 80% en in 1780 ongeveer 75%.⁷⁶ In de Franse Tijd daalde het percentage gereformeerden weer van 25 tot 6% van de bevolking.

De godsdienstige verdeling was ook van invloed op de beroepsstructuur in deze vestingstad, die eveneens een bestuurscentrum was. Er is een duidelijk verschil tussen de beroepsstructuur van de katholieke en de protestante bevolking. Van deze laatsten behoorden velen tot de militairen; van de hervormden circa een derde en van de overige protestante godsdiensten, vooral van de lutheranen, waren nog veel meer militairen. Dit wisselde sterk, naargelang Deense, Duitse, Hongaarse, Zwitserse, Franse of Schotse regimenten in de stad gelegerd waren. Verder treft men de protestanten vooral aan in middelbare en hogere functies, zoals ambtenaar, notaris, geneesheer, boekdrukker, winkelier, ambachtsman enz. In de 17e en 18e eeuw had Maastricht een overwicht aan ambtenaren en beoefenaren van de vrije beroepen (de clergé inbegrepen).

Met deze opmerkingen, die uitnodigen tot nader kwantitatief onderzoek, willen we wijzen op de typische moeilijkheden, die zich bij een demografische studie van garniezoenssteden kunnen voordoen. Maastricht is een duidelijk voorbeeld van de mogelijkheden, die een bevolkingsstudie in het kader van de stadsgeschiedenis kan bieden.

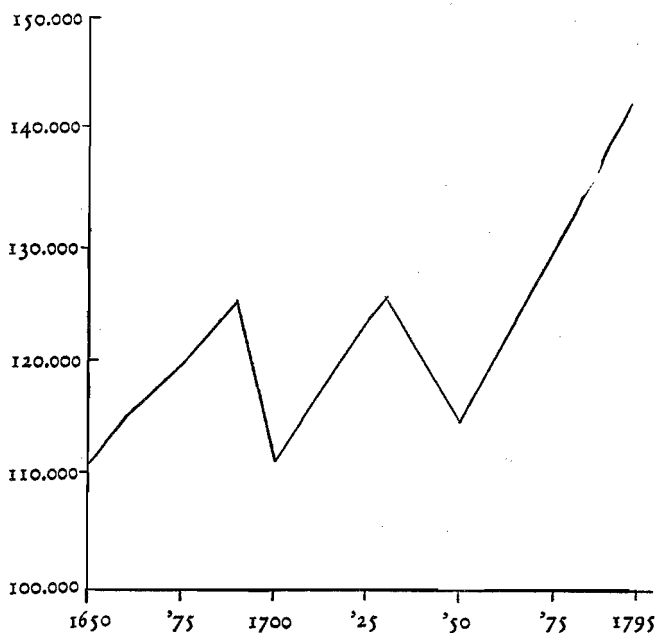
Nog enige aanvullende legstukken van de puzzel

In het voorgaande hebben wij getracht enige waarschijnlijkheden en tendenties aan te geven in de bevolkingsontwikkeling, die echter enig

⁷⁵ W. Bax, *Het protestantisme in het bisdom Luik en vooral te Maastricht, 1505-1557*. 's Gravenhage, 1937, 172 e.v.

⁷⁶ W. Bax, *passim*. Dit is een uitzonderlijk voorbeeld van een protestantisering in Nederland in de 17e en 18e eeuw, in welk geval J. A. de Kok OFM zijn stelling kan bewijzen, dat het protestantisme na 1600 nog verder aan invloed wint. Zie J. A. de Kok OFM, a.w.

De bevolking van het grondgebied van de huidige provincie Limburg in de 17e en 18e eeuw.

voorbehoud vragen aangaande de exactheid van deze opgaven. In de bijgaande grafiek is de lijn van de bevolkingsbeweging uitgebeeld door de verschillende momentopnamen met elkaar te verbinden. Maar een vergelijking tussen deze – overigens onvolledige – momentopnamen zegt op zichzelf nog niet veel. De absolute bevolkingsgrootte alleen geeft nog geen inzicht in de factoren, die daar achter liggen. Bovendien kan een vergelijking tussen twee verafgelegen momenten ook geen antwoord geven op de vraag, hoe in die tussentijd de bevolking is gegroeid of gedaald. Binnen zulke lange perioden zouden twee tegengestelde bewegingen elkaar volledig kunnen opheffen. Men zou daarom moeten proberen uit verschillende indirecte gegevens tijdreeksen samen te stellen, die later zijn te verifiëren na een analyse van de geboorte- en sterftcijfers.

In beginsel komen verschillende bronnen in aanmerking om de curve van de bevolkingsontwikkeling met enige mate van aannemelijkheid

te benaderen. Wij hebben hier gekozen voor het aantal communicanten, omdat deze cijfers vergelijkbaar zijn, een groot gebied omvatten en volgens een vast patroon zijn opgesteld. Maar het zou alleszins wenselijk zijn deze uitkomsten te kunnen vergelijken met onafhankelijk daarvan verkregen resultaten om de representativiteit van de eerste schatting te kunnen toetsen. Slechts sporadisch hebben we dit hier en daar gedaan, maar er zijn nog verschillende tellingen, die voor dit doel in aanmerking komen:

In de Republiek werden in de 18e eeuw enige lokale en regionale tellingen gehouden, vaak ten dienste van de heffing van een haardsteden- of familiegeld. Sinds de invoering van hoofdelijke belastingen vindt men in veel plaatselijke archieven lijsten met inwoners terug. In het oude hertogdom Limburg werd in 1709 een telling gehouden, maar er zijn geen aanwijzingen, dat deze ook in de landen van Overmaas plaats had. In de Zuidelijke Nederlanden had in 1784 een algemene telling plaats, waaruit reeds diverse auteurs hebben geput. De lijsten daarvan berusten voor de plaatsen in de landen van Overmaas in het Staatsarchief te Luik. In het prinsbisdom Luik werd in 1763 een telling gehouden in verband met de invoering van het hoofdgeld, waaraan belangrijke gegevens zijn te ontleenen.⁷⁷ In de vrije rijksheerlijkheden schijnen ook tellingen te zijn gehouden. Zo zijn beroepstellingen bekend uit de heerlijkheden Eijs en Wittem.⁷⁸ In vele lokale archieven bevinden zich ongedateerde tellingslijsten, die waarschijnlijk uit de tweede helft van de 17e eeuw stammen.⁷⁹ Zo schijnen meer tot nu toe niet bekende partiële tellingen voorhanden te zijn als aanvankelijk werd aangenomen.⁸⁰ Daarom hebben we de hoop, dat door de speurzinnigheid van veel lokale historici nog belangrijk materiaal over de bevolkingsontwikkeling kan worden aangedragen. Een andere bron van gegevens vindt men in de belastingkohieren, die elders met vrucht voor demografisch onderzoek benut zijn, hoewel ze

⁷⁷ J. Grauwels, *Limburgse volkstellingen uit de XVIIIe eeuw*, in Limburg, XXXVI, (1957), 267-269, 285-295 en 309-314. Tevens werd aan de hand van deze telling de bevolkingstoestand in St. Pieter ontleend. (J. Grauwels, *St. Pieter in 1763, a.w.*).

⁷⁸ H. O. J. H. Bauduin en J. C. G. M. Jansen, *Aspekten van de Limburgse landbouwgeschiedenis*, in Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg, dl. XIV, 1969, 40 e.v.

⁷⁹ *Venray, 750 jaar in de geschiedenis*; tentoonstellingscatalogus 1972.

⁸⁰ In een instructie voor de burgemeesters in het Land van Valkenburg werd in artikel 3 gelast een exacte lijst op te stellen van alle ingezetenen der banken in 1729. (Maasgouw, 1911, 12, 89).

natuurlijk voor dit doel niet werden opgesteld. De fiscale opbrengsten kunnen een bepaalde tendens aanduiden, als we op de hoogte zijn van de wijze van heffing en het criterium van de aanslag. Met name sedert de invoering van de capitatiegelden staat een vrij betrouwbare bron beschikbaar om het bevolkingstal, de leeftijdsverdeling, de gezinssamenstelling e.d. van jaar tot jaar te kunnen volgen. De registers van dit hoofdgeld zijn voor het Pruisisch gebied van Oppergelder sedert 1718 keurig bewaard en maken een onderzoek met behulp van deze kohieren mogelijk. Voor andere delen van het huidige Limburgse gebied zijn deze registers minder goed bewaard gebleven. In de delen van de Republiek schijnen wel hoofdgelden te zijn geheven, maar niet in dezelfde vorm als dat b.v. sinds 1687 in de Meijerij het geval was. In 1733 werd voor het Staatse deel van het Gelders Overkwartier een hoofdelijke belasting ingevoerd. Deze capitatielijsten heeft Roebroek gebruikt voor zijn demografische onderzoeken in het Land van Montfort.⁸¹ Voor de landen van Overmaas schijnt al in 1682 een generale capitatie te hebben gegolden, maar deze lijsten zijn zeer gebrekkig bewaard.⁸² In hoofdzaak volgde men echter nog het oude fiscale régime, dat steunde op twee soorten belastingen: de grondbelasting en de verbruiksbelasting.⁸³

In het prinsdom Luik werd in 1763 het hoofdgeld ingevoerd, zoals we gezien hebben. De sporen daarvan zijn echter voor de Limburgse plaatsen zeldzaam. In het Luikse bestond sedert 1748 een schouwgeld, waaruit een huizentelling kan worden afgeleid. De steden in deze streek kenden vrijwel uitsluitend verbruiksbelastingen. Deze soort belasting is nauwelijks voor de demografie bruikbaar.

De belangrijkste belasting in al deze gebieden, de grondbelasting, die op basis van het bundertal over de bewoners werd omgeslagen, is eveneens moeilijk voor demografische doeleinden te benutten. De organisatie van de grondbelasting was niet uniform geregeld, verschilde van dorp tot dorp en de vaststelling van de aanslag (per bunder eigendom) werd met grote intervallen opgesteld. Bovendien vielen de niet-grondbezitters buiten deze belasting. Hieruit volgt, dat deze belastingkohieren niet zoveel oogst opleveren als de beter geor-

⁸¹ E. Roebroek, a.w., 50.

⁸² J. M. van de Venne, *Belastingconflicten tussen Maastricht en de landen van Overmaas*. Miscellanea Trajectensia, 1962, 331-338. Cfr. Reglement van 12 september 1682 voor het Spaanse Overkwartier.

⁸³ J. C. G. M. Jansen, *Etat détaillé des diverses impositions*, in *Studies over de sociaal economische geschiedenis van Limburg*, dl. 9, Maastricht, 1964, 9-142.

ganiseerde directe belastingen. Omdat de heffing vaak verpacht werd, geven de belastingen niet de reële opbrengst weer maar het bedrag van de belastingverpachting. In dit soort kohierbelastingen zit verder een systematische fout vanwege de talrijke ontduikingsmogelijkheden.

We menen er mee te kunnen volstaan om hier op deze aanvullende bron voor demografisch onderzoek te wijzen zonder deze fiscale registers te hebben ontleed. Door het groot aantal belastingheffers, de vele varianten in de heffingsgrondslag en de wisseling in de opbrengst kunnen deze gegevens het beste aan de hand van een klein omschreven gebied bestudeerd worden. Dan ware een indeling te kiezen, die beantwoordt aan de toenmalige bestuursindeling, want door de politieke verbrokkeling van deze Limburgse gebieden zijn de gecompliceerde fiscale gegevens over verschillende buitenlandse archieven verspreid.

Een vaker gebruikte methode in de historische demografie leidt het bevolkingsgetal af van een telling van het aantal haardsteden of uit de opgave van de families. In de kerkvisitatierapporten en ook in andere bronnen vinden we vaker gegevens over het aantal families, d.w.z. de gezinnen of de huishoudingen met inbegrip van het inwonend dienstpersoneel. Deze fragmentarische gegevens hebben we vergeleken met de uitkomsten van de voorgaande bevolkingsschattingen. Door het vaststellen van de gemiddelde grootte van het huishouden vinden we zowel een nieuw gegeven als ook een indicatie, of onze ramingen daarmee in overeenstemming zijn. Bij een geringere gezinsgrootte zal de bevolking in aantal dalen, terwijl een toenemende gezinsgrootte kan wijzen op een groei van het inwonertal. De hier te vermelden gegevens zijn onvoldoende om deze tendens daaruit af te leiden. Voor de jaren 1750-1800 is het beeld nog het meest consistent; alle gegevens wijzen in een richting van een gemiddelde gezinsgrootte van 5 personen, zowel in de steden als op het platteland. Voor Maastricht komen we op ± 5 in 1777⁸⁴, voor Heerlen op 5.4 in 1753 en 5.3 in 1774⁸⁵, voor Kerkrade op 5 in 1764.⁸⁶ Roebroeck komt voor het land van Montfort op 5.2.⁸⁷ Voor het Zuid-Limburgse platte-

⁸⁴ W. Bachiene, a.w., 1206.

⁸⁵ *Jubileumboek 1950-1960 Het Land van Herle*, Heerlen, 1961, 44 e.v.

⁸⁶ Zie de bisschoppelijke visitatierapporten bij Jos. Habets, *Geschiedenis van het bisdom Roermond*, passim.

⁸⁷ E. Roebroeck, a.w., 94.

land werden de volgende cijfers genoteerd: Nieuwenhagen 4.9 in 1753 en 5.2 in 1774⁸⁸, Sint Pieter 5.2 in 1763⁸⁹, Noorbeek 5.- in 1764⁹⁰, Simpelveld en Bocholtz 4.9 in 1764⁹¹, Mesch 5.3 in 1764⁹² en als afwijking Eijs 3.9 in 1772.⁹³ Belangrijk zijn in dit opzicht de vaststellingen van Grauwels over Sint Pieter⁸⁹, die tot een gemiddelde kwam van 3.06 kinderen per huishouden en constateerde, dat in meer dan een kwart van de gezinnen niet een echtpaar aan het hoofd stond, maar een weduwnaar, een weduwe of een ander gezinslid. Het inwonend dienstpersoneel was in Sint Pieter geen aanmerkelijk bestanddeel van het huishouden; slechts in 27% van de gezinnen was dienstpersoneel (één of meer personen) inwonend, d.w.z. gemiddeld 0.55 persoon per huishouden. Het is natuurlijk de vraag, of deze uitkomsten gegeneraliseerd mogen worden.

Verschillende schrijvers hebben in navolging van Mols een reductiefactor van 5 personen aangehouden om de bevolking te berekenen. Zij gaan derhalve uit van een vrijwel gelijkblijvende gezinsgrootte. Deze veronderstelling vindt in onze (fragmentarische) cijfers geen bevestiging. In de eerste helft van de 18e eeuw is het beeld minder uniform. In de steden was het gezin kleiner dan op het platteland. Maastricht heeft in 1740 een gemiddelde van 4.- à 4.3, Venlo van 4.7 à 5.3 en Valkenburg van 3.5.⁹⁴ Op het platteland ziet men in deze jaren een grote spreiding; enkele plaatsen liggen beduidend onder het (aangenomen) gemiddelde van 5 zoals Stevensweert 3.3 in 1740,⁹⁴ Echt 3.6 in 1700⁹⁵, Noorbeek 3.9 in 1712⁹⁶ en St. Pieter 4.6 in 1712⁹⁶; andere plaatsen liggen rond of boven de 5 zoals Epen 5.1 in 1712⁹⁶, en Herten 5 in 1730⁹⁷, weer andere plaatsen komen tot een gemiddelde van 6 of meer, zoals Klimmen, Schimmert en Hulsberg 6.- in

⁸⁸ *Jubileumboek Het Land van Herle*, a.w., 157 e.v. De parochie werd eerst in 1792 zelfstandig, maar er bestond al veel eerder een kapel. In 1753 telde het dorp, dat daar kerkte, 566 communicanten; in 1774 waren er 575 communicanten. (zie 173).

⁸⁹ J. Grauwels, *Sint Pieter in 1763*, a.w.

⁹⁰ *Visitatie Noorbeek*, 1764. Jos Habets, a.w.

⁹¹ G. H. Franssen, a.w., 103 e.v.

⁹² *Visitatie Mesch*, 1764. Jos Habets, a.w.

⁹³ H. O. J. H. Bauduin en J. C. G. M. Jansen, a.w., 40 e.v.

⁹⁴ *Hedendaagsche historie*, a.w., 322 e.v., 373, 565 e.v.

⁹⁵ A. Welters, *Bijdragen tot de geschiedenis van de parochie Echt*, Publications, 1923, 215-218.

⁹⁶ Cijfers ontleend aan de visitatierapporten. Jos Habets, *passim*.

⁹⁷ *Duizend jaar Herten, 968-1968*, Roermond, 1968, 130.

1729⁹⁸ Wylré 6.- in 1712⁹⁶, Berg en Terblijt 6.4 in 1712⁹⁶ en Eijgelshoven 6.7 in 1712.⁹⁶

Voor de tweede helft van de 17e eeuw zijn de verschillen in gemiddelde gezinsgrootte nog groter: Onder de vijf personen liggen Kerkrade⁹⁶, Hoensbroek⁹⁹, Wylré⁹⁶, Simpelveld en Bocholtz⁹¹, Heugem⁹⁶, Eijs⁹³ en Mesch.⁹⁶ Boven de vijf personen ligt de gezinsgrootte in Noorbeek¹⁰⁰, Schaesberg¹⁰¹, Vaals⁹⁶, Tegelen¹⁰² en boven de zes personen in Heer¹⁰³, Epen⁹⁶, Berg en Terblijt⁹⁶ en Eijgelshoven.⁹⁶ Dit zijn slechts incidentele vermeldingen, waaraan nog geen conclusies zijn te verbinden. Een systematische speurtocht naar de vermelding van het aantal huishoudens, haardsteden of huizen zal zeker een bruikbaar hulpmiddel opleveren om de bevolkingsgrootte – ook voor veel vroegere eeuwen – met enige reserve te schatten.

Tenslotte willen we nog enige summier gegevens vermelden over de bevolking van deze streken vóór de 17e eeuw. In de eerste plaats stelt zich dan de vraag, of de bevolking op het platteland sedert de middeleeuwen is toegenomen. Van enige parochies in het noorden van de huidige provincie (Gennep en omgeving) zijn communicantencijfers rond 1550 gepubliceerd¹⁰⁴, die ongeveer 10 à 20% lager zijn dan de cijfers uit het midden van de 17e eeuw. Over een vroegere periode zijn enkele fragmentarische gegevens bekend, die een vergelijking toelaten tussen de 14e en de 17e eeuw. Van twaalf plaatsen in Noord-Limburg kunnen globale schattingen worden gemaakt van hun aantal inwoners op het einde van de 14e eeuw. Drie eeuwen later lag hun bevolking nauwelijks enige procenten hoger.¹⁰⁵ Helaas mist

⁹⁸ J. M. van de Venne, *Een bevolkingslijst der schepensbank Klimmen van 1729*, De Maasgouw, jrg. 35, (57), aug. 1913, 59-61.

⁹⁹ J. M. van de Venne, J. Th. de Win en P. A. H. M. Peeters, *Geschiedenis van Hoensbroek*, a.w., 597.

¹⁰⁰ J. M. van de Venne, *Noorbeek in 1662*, De Maasgouw, 1929, 10.

¹⁰¹ J. J. Jongen, *Geschiedenis van Schaesberg. Gedenkboek t.g.v. het 250-jarig bestaan der parochie, 1700-1950*, Schaesberg, 1950, 62 e.v.

¹⁰² Th. J. W. Driessen, *Geschiedenis van Tegelen*, a.w., 47.

¹⁰³ J. M. van de Venne, *Geschiedenis van Heer*, a.w., 105.

¹⁰⁴ Jos Habets, a.w., dl. 1, 596-600.

¹⁰⁵ Cijfers voor Linne en Vlodrop in 1369 zijn af te leiden uit een schattingslijst van dat jaar, gepubliceerd in: J. Doorninck, *Schatting van het land van Gelre in 1369*, en in een Mededeling van H. Mosmans C.s.s.R. in De Maasgouw, jrg. 59, afl. 1, 12. Hierin staat ook het aantal gezinnen vermeld in 1369 in de volgende plaatsen: Helden, Baarlo, Sevenum, Maasbree, Blerick, Kessel, Lottum, Wanssum, Swolgen en Swalmen.

men voor dit gebied een betrouwbare haardstedentelling, zoals J. Cuvelier die voor Brabant heeft uitgegeven.¹⁰⁶ Als de bedoelde plaatsen en de gemaakte ramingen enigszins indicatief zijn, dan kunnen we in tegenstelling met Brabant vaststellen, dat hier tussen de 14e en 16e eeuw geen grote bevolkingsgroei heeft plaats gehad.

Schijnbaar heel anders was de bevolkingsontwikkeling in het huidige Zuid-Limburg. De oudste schatting dateert uit 1473, toen de dorpen in het land van Valkenburg samen 1.500 haardsteden telden, hetgeen we gemakshalve zullen gelijk stellen met 7.500 inwoners.¹⁰⁷ Uitgaande van hetzelfde gebied komen we voor 1526 op een benaderend totaal van ongeveer 13.700 inwoners, hetgeen een niet geringe groei betekent van 15,6 pro mille per jaar.¹⁰⁸ Twijfel aan dit cijfer is gerechtvaardigd, omdat sommige dorpen nagenoeg constant blijven. Minder dubieus is de bevolkingsstijging na 1526, want het land van Valkenburg had op grond van het aantal communicanten rond 1670 een inwonertal van circa 20.000.¹¹⁰ Dat zou wijzen op een trendmatige gemiddelde groei van 3,2 pro mille per jaar. Dit stemt overeen met de bevolkingsontwikkeling in het hertogdom Brabant en kan ook voor een dorp als Eijs, waar op grond van andere cijfers de groei tussen 1560 en 1663 gemiddeld 2 pro mille per jaar was, aangetoond worden. Ondanks de politieke verwickelingen trad hier op lange termijn dus toch nog een bevolkingsvermeerdering op.

Een opvallend verschijnsel, dat we nog even willen aanstippen, is de sterk verspreide bewoning. Een voorbeeld hiervan levert Echt, waar

¹⁰⁶ J. Cuvelier, *Les dénombrements des foyers en Brabant (XIVe-XVI siècles)*. Bruxelles, 1912.

¹⁰⁷ J. M. van de Venne, *Geschiedenis van het kasteel van Valkenburg, zijn heren en hun drossaarden*. Valkenburg, 1951, heeft dit cijfer aangehaald en is zelf van oordeel, dat deze schatting te hoog is. Ons lijkt echter het getal aan de lage kant.

¹⁰⁸ E. Slangen, *Statistiek (huizen in het land van Valkenburg) in 1526*, De Maasgouw, 1 (1879), 3.

Over 1526 kan men het inwonertal berekenen van Beek, Bemelen, Berg en Terblijt, Schinnen, Meerssen, Klimmen, Schimmert, Hulsberg, Nuth en Voerendaal. Tussen 1473 en 1526 noteren een aantal van deze dorpen een flinke bevolkingsvoortgang, maar andere, zoals Beek, Schinnen, Berg en Terblijt en Bemelen gaan nauwelijks in inwonertal vooruit. De berekening blijft dubieus, omdat het aantal haardsteden in 1473 niet gespecificeerd is en over 1526 niet het hele inwonertal van het land van Valkenburg is gegeven.

¹¹⁰ Het aantal communicanten is ontleend aan het visitatierapport van 1670. Jos Habets, a.w. Vergeleken werden het inwonertal in 1526, afgeleid uit het aantal huizen, met het inwonertal in 1670, afgeleid uit het aantal communicanten, van dezelfde hier genoemde dorpen.

rond 1700 slechts 52% van de inwoners in het gelijknamige kerkdorp woonde en de overigen in Peij, Berkelaar, Hingen, St. Joost, Sleck, Ophoven, Aesterberg, Brouck, Annedaal, Diergaarde en Ohé en Laak, welk laatste dorp ook parochieel onder Echt viel.¹¹¹ Deze verspreide bewoning hangt in deze streek samen met het oorspronkelijke nederzettingsspatroon en met het ontstaan in de 14e en 15e eeuw van een aantal rond de kern gelegen kransdorpen, zoals dit o.m. het geval is met Weert, Helden, Horst en Venray. In Zuid-Limburg zien we al eerder ditzelfde verschijnsel, hetgeen blijkt uit de huizentelling van 1526 in het land van Valkenburg.¹¹² Vele thans onbetekenende gehuchten zijn soms groter dan het kerkdorp zelf. Vaak is slechts een gering percentage huizen in het dorpscentrum geconcentreerd, zoals in Meerssen (26%), in Beek (30%), in Schimmert en Klimmen (32%), in Hulsberg (26%), in Voerendaal (42%) en in Nuth (maar 7%). Voorzover deze cijfers juist zijn, wordt de voorrang van het naamdragende kerkdorp blijkbaar niet door zijn bewoningsconcentratie, maar door andere (politieke en kerkelijke) factoren bepaald.

De bevolkingsontwikkeling in het Maasland gedurende de 17e en 18e eeuw

Hoe passen de verkregen uitkomsten – met alle reserves ten aanzien van hun voorlopig karakter en hun betrouwbaarheid – in het algemene beeld van de demografische evolutie in de Nederlanden?

Over de oudste periode ontbraken volledig alle gegevens. Tot het midden van de 14e eeuw had in de Nederlandse gewesten en in de omringende landen een grote bevolkingsvermeerdering plaats. Naar we uit allerlei fragmentarische aanduidingen betreffende de economische ontwikkeling van de Maasstreek mogen aannemen, zijn twee perioden van belangrijke bevolkingsgroei aan te wijzen, nl. de 11e en 12e eeuw, waarin vooral de kolonisatie van het platteland plaats vond en de 13e eeuw met de opkomst van de steden. Het is niet duidelijk, of ook in deze regio rond 1350 een demografische omslag plaats had en in de volgende honderd jaren het bevolkingsaccres weer werd teniet gedaan. Er zijn redenen om te veronderstellen, dat de

¹¹¹ A. Welters, *Bijdragen tot de geschiedenis van de gemeente Echt* (1926).

¹¹² E. Slangen, a.w., 3. Zie ook J. M. van de Venne, *Een bevolkingslijst der schepensbank Klimmen van 1729*, De Maasgouw, 35, (1913), 59-61 en E. Brouwers, *Duizend jaar Klimmen, 968-1968*. Klimmen 1968, 91-95.

West-Europese bevolkingsterugval tot het peil van rond 1200¹¹³ niet in dezelfde mate voor het Maasland geldt, maar te bewijzen is dit vermoeden niet.

Ook de ontwikkeling tijdens de 15e en 16e eeuw blijft duister, zolang dit vraagstuk niet nader onderzocht is. Uit de geringe aanwijzingen, die we konden vergaren, zijn deze eeuwen voor het platteland een periode geweest van stagnatie of van zeer matige groei. In de steden was de ontwikkeling zeer ongelijk: Maastricht, Venlo en Weert vertoonden een groei, terwijl de bevolking in Roermond en Sittard achteruit ging. De scheiding in demografisch opzicht tussen de 15e en 16e eeuw, als een 'age of contraction' voor wat betreft de bevolkingsdaling tussen 1300 en 1500 en een 'age of expansion' voor de bevolkingsexplosie van de 16e eeuw, doet voor de Maasstreek geen opgeld en is onlangs ook grondig voor de Nederlanden als geheel bekritiseerd.¹¹⁴ Er mag niet over het hoofd worden gezien, dat reeds in de 15e eeuw het economisch zwaartepunt zich naar het noorden begon te verplaatsen, zodat ondanks de latere politieke gebeurtenissen de demografische evolutie in de Nederlanden toch al ongelijk zou zijn geweest.

In een met de Maasstreek vergelijkbaar gebied als het hertogdom Brabant lag de bevolking in 1575 nauwelijks 13⁰/₁₀₀ hoger dan in 1437, mede veroorzaakt door de bevolkingsdaling in de jaren tussen 1466 en 1486. Het midden van de 16e eeuw stak waarschijnlijk demografisch weinig uit boven de beste jaren van de 15e eeuw. Met de aanvang van de Opstand valt een periode van bevolkingscontractie samen, die we echter in die mate niet in onze streken opmerken, hoewel die zeker zoveel van het oorlogsgeweld hadden te lijden.

In het naburige hertogdom Gulik was daarentegen de hele 16e eeuw een tijdperk van aanhoudende bevolkingsgroei (met een gemiddelde van bijna 5 pro mille per jaar). Daar heeft echter tussen 1598 en 1647 een forse teruggang plaats, als elders juist een opleving begint. In het huidige Zuid-Limburg heeft in de 16e eeuw waarschijnlijk nog een vermeerdering van bevolking plaats gevonden. Gezien de algemene trend viel deze waarschijnlijk na 1590, toen in de Zuidelijke

¹¹³ B. H. Slicher van Bath, *De agrarische geschiedenis van West-Europa*. Utrecht, 1960, 89-90.

¹¹⁴ R. van Uytven, *Sociaal-economische evoluties in de Nederlanden vóór de Revolutie (veertiende-zestiende eeuw)*, in *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, dl. 87, (1972), afl. 1, 65-67.

Nederlanden weer van een redelijke groei kon worden gesproken. Het meest opvallend is, dat in deze jaren Maastricht, Roermond, Sittard en Weert in bevolking achteruit gaan, terwijl alleen Venlo nog een kortstondige vooruitgang vertoonde.

De situatie in de Maassteden staat in sterke tegenstelling tot b.v. de bevolkingsontwikkeling in de Hollandse stad. In de Middeleeuwse verhoudingen kwamen na de voor die tijd grote steden als Gent, Brugge en Keulen plaatsnemen als Maastricht en Roermond op een niveau, dat overeen kwam met grotere Noord-Nederlandse steden als Utrecht, Dordrecht, Haarlem, Gouda en 's-Hertogenbosch. Vanaf de 15e eeuw begon de stormachtige groei van een groot aantal Hollandse steden, maar ook van steden elders als Antwerpen, Brussel, Luik, Deventer, Kampen en Groningen. Buiten de Republiek is echter geen met Holland vergelijkbaar stedenlandschap ontstaan. Temidden van een dicht bevolkt platteland ontwikkelden zich slechts enkele metropolen van Europees formaat. Gent, Antwerpen, Brussel, Luik en Keulen zijn dan ten opzichte van Limburg de meest naburige grote steden met een inwonertal van meer dan 50.000, die geleidelijk de kleinere steden in hun positie verdrongen.

De emigratie vanuit de Zuidelijke Nederlanden naar Holland speelt daarin een belangrijke rol. Geschat wordt, dat het zuiden door deze migratie 10% van zijn bevolking verloor.¹¹⁵ Het is niet bekend, in welke mate de bevolking van de Maasstreek aan deze migratie heeft deelgenomen. Wanneer in de 17e eeuw deze ontwikkeling voltooid is, dan hebben Amsterdam, Haarlem, Delft, Leiden, Middelburg, Utrecht en Groningen het pleit gewonnen en zijn steden als Maastricht, Roermond en Venlo van middelgrote omvang zonder zich tot dezelfde expansie te kunnen opwerken. Maastricht lijkt dan meer op het stagnerende Aken dan op het snel groeiende Luik, waar het inwonertal beduidend toenam.

Rond het midden van de 17e eeuw kan het inwonertal van de gebieden, die thans tot Noord-Limburg behoren, op ongeveer 58.000 geschat worden. Voor het huidige Zuid-Limburg moet men met een aantal rekenen, dat iets lager lag (\pm 56.000). Het belangrijkste verschil tussen beide gebieden is de mate van verstedelijking. In het zuidelijke gebied was Maastricht de grote stad (met een burgerbevolking van \pm 14.000 zielen) en woonden in totaal nog \pm 6.500 mensen

¹¹⁵ J. A. van Houtte, *Economische en sociale geschiedenis van de Lage Landen*. Zeist, (1964).

in grotere plaatsen als Sittard, Heerlen en Kerkrade, zodat de verstedelijking daar gesteld kan worden op rond 35⁰/₀. De bevolkingsdichtheid in dit gebied was zeer hoog met ongeveer 82 inwoners per km².¹¹⁶ In de tweede helft van de 17e eeuw vertoont het platteland van Noord-Limburg een lichte bevolkingsvooruitgang, die groter schijnt te worden, naarmate het einde van die eeuw in zicht komt. Men krijgt er de indruk van een soort demografisch herstel na de beëindiging van de oorlogshandelingen en nadat aan de migratie naar Leiden en Haarlem een einde was gekomen. In Gulik viel een zelfde soort bevolkingsherstel waar te nemen in de jaren 1647-1676.

Op het platteland van Zuid-Limburg constateert men een ander bevolkingsverloop. In het laatste kwart van de 17e eeuw treedt daar een bevolkingsteruggang op, wellicht samenhangend met de moeilijkheden in de landbouw en de voortdurende militaire operaties, die voortduurt tot het einde van de eeuw en na 1700 gevolgd wordt door een periode van bevolkingsexpansie. Het demografisch herstel heeft in deze regio schijnbaar later plaats gevonden.

Weer anders is het bevolkingsverloop in de steden. Maastricht vertoont tussen 1660 en 1710 een forse groei, als de vesting tot verdedigingsbolwerk wordt uitgebreid. Ook in Heerlen, Kerkrade en Sittard neemt de bevolking toe in tegenstelling tot de steden in Noord-Limburg, die volledig stagneren. De slotsom is, dat voor het gehele Maasgebied het bevolkingsaccres tussen 1650 en 1700 slechts gering was. Maar onder die conclusie verbergen zich waarschijnlijk interne verschuivingen van betekenis, die waard zijn diepgaand te worden onderzocht.

Deze bevolkingsevolutie is moeilijk te rijmen met de ontwikkeling elders in de tweede helft van de 17e eeuw. In Holland kwam spoedig na 1650 de bevolkingsexplosie tot stilstand en veranderde de toestand van relatieve overbevolking in een omgekeerd beeld door een gevoelige bevolkingsdaling, die voortduurde tot 1750 en daarna nog een halve eeuw van stagnatie met zich meesleepte.¹¹⁷ In de Zuidelijke Nederlanden openbaarde zich tien jaar later dan in het noorden een

¹¹⁶ Het grondgebied van het huidige Zuid-Limburg is groot 691 km²; het inwonertal in het midden van de 17e eeuw is geraamd op 56.000. Ter vergelijking diene, dat Friesland in 1714 een dichtheid had van 42 inwoners per km² en de Meierij in 1700 van 45 inwoners per km².

J. A. Faber, H. K. Roessing, B. H. Slicher van Bath, A. M. van der Woude en J. H. van Xanten, a.w.

¹¹⁷ A. M. van der Woude, *Het Noorderkwartier*, passim.

bevolkingsteruggang, welke hier echter maar tot 1715 duurde. Overeenkomst zou men ook kunnen zoeken met minder vruchtbare randgewesten als Overijssel en de Veluwe, waar de bevolking in een sneller tempo toenam dan in de Maasstreek.

De 18e eeuw begint in West-Europa met een algemene bevolkingsdaling als gevolg van de economische depressie, die optrad gedurende de Negenjarige Oorlog en de Spaanse Successiestrijd. Het platteland van Noord-Limburg volgt deze tendens, terwijl Zuid-Limburg dan juist aan een periode van bevolkingsgroei begint. Ook de steden reageren elk weer anders. In demografisch opzicht gaan de noordelijke en zuidelijke Maasstreek schijnbaar opnieuw hun eigen weg. De bevolkingsbeweging van Noord-Limburg kent na 1750 perioden van open neergang: tot 1756 houdt de stijging aan; daarna volgt van 1756 tot 1767 een daling; van 1767 tot 1782 is er weer een matige groei, die na 1782 versterkt doorgaat. Het saldo over deze eeuwhelft is positief, hoewel het totale accres beperkt is. Ditzelfde beeld vindt men ook terug in de grotere plaatsen in dit gebied, al lijken op grond van de bekende bevolkingscijfers de fluctuaties er minder groot. In elk geval zijn Venlo, Roermond en Weert in 1780 hun dieptepunt gepasseerd en neemt de moderne groei daar een aanvang.

In Zuid-Limburg is de situatie minder duidelijk. In Maastricht hebben tussen 1740 en 1794 merkwaardige schommelingen in het bevolkingstal plaats, terwijl in Kerkrade, Heerlen en Sittard een accres is te bespeuren. Zulke verschillen zijn ook waarneembaar op het platteland, waar sommige plaatsen sterk vooruit gaan en waarschijnlijk mede ten gevolge van een migratiesaldo hun bevolking zien stijgen, terwijl andere dorpen in bevolking achteruit gaan. Op deze periode zou in eerste instantie het sociaalhistorisch onderzoek toegespitst moeten worden om de achtergronden van deze fluctuaties op te sporen. Demografisch zou men de 18e eeuw voor dit deel van de Maasstreek kunnen aanduiden als een periode van stagnatie en aarzelend herstel, waar de bevolkingsgroei lager was dan elders in de Nederlanden – met uitzondering dan van de veelbesproken demografische stagnatie in Holland. In de 17e en 18e eeuw hebben vele gewesten een grotere evolutie gekend dan de streken aan de Maas, die pas zeer langzaam hun oude vitaliteit hervinden.

Tenslotte willen we ter vergelijking nog enige cijfers vermelden over de bevolkingsontwikkeling in enige steden in de nabijheid van de

Maasstreek, waarbij we ons baseren op de algemene literatuur.¹¹⁸ De grotere steden (boven 10.000 inwoners) in de omgeving waren sedert de 16e eeuw in volgorde van grootte: Luik, Aken, Den Bosch en Nijmegen. De grootste groei kende Luik, dat op het einde van de 18 eeuw zijn inwonertal verdubbeld zag; tussen 1650 en 1791 steeg de Luikse bevolking van 44.000 tot 57.000 zielen. De overige steden bleven in bevolking stationnair, d.w.z. zij kwamen hun oorspronkelijke bevolkingsverlies uiteindelijk met moeite te boven.

In de 18e eeuw voegde zich nog een stad in de omgeving in de rij van de grotere steden: het snel groeiende textielcentrum Verviers (in 1794 met 13.897 inwoners). Van alle genoemde steden zijn Luik en Verviers duidelijke uitzonderingen op de algemene regel. Hun bevolkingsgroei heeft dan ook duidelijke oorzaken, voornamelijk van economische aard.

De steden in het Loonse vertoonden een discongruente ontwikkeling. De grotere plaatsen waren daar Tongeren, Hasselt en Sint-Truiden, die in de 16e eeuw elk meer dan 5.000 inwoners hadden. Tongeren en Sint-Truiden gingen na de 16e eeuw en vooral na 1672 in bevolking achteruit, maar na een keerpunt in de eerste helft van de 18e eeuw bereikten zij bij de overgang naar de 19e eeuw weer hun vroeger peil, waarbij Sint-Truiden dan Tongeren in inwonertal passeerde. Hasselt wist zich eerst vrij goed te handhaven, maar daar begon de achteruitgang in de 18e eeuw evenals in Maaseik. Deze plaatsen vertonen net als de steden op de oostelijke Maasoever demografische eigenaardigheden, die waard zijn nader te worden onderzocht.

¹¹⁸ J. A. van Houtte, *Economische en sociale geschiedenis van de Lage Landen*, a.w.
E. Hélin, *La démographie de Liège*, a.w.

F. Duchateau, *De bevolking van Sint-Truiden in 1796*, in Mededelingen van het Centrum voor de studie van de boerenkrijg, nr 81, Hasselt, 1972, 33 .v.

J. Grauwels, *De bevolking van Maaseik in 1796*, in Het Oude Land van Loon, 12 (1957), 87-102.

J. E. Leunis, *De bevolking van Tongeren, toetssteen voor het graafschap Loon en het prinsdom Luik*, in Het Oude Land van Loon, 15 (1960), 267-293.

P. Lebrun, *L'industrie de la laine à Verviers*. Liège, 1948, 105 e.v.

H. Kellenbenz, *Die Wirtschaft des Aachener Bereichs im Gang der Jahrhunderte*, in C. Bruckner, *Zur Wirtschaftsgeschichte des Regierungsbezirks Aachen*, Band 16 der Schriften zur Rheinisch-Westfälischen Wirtschaftsgeschichte. Köln, 1967, 459-507.